

Romano džaniben

časopis romistických studií | 20. ročník | **1/2013**

| Nina Pavelčíková¹

Možnosti a meze integrace Romů – počáteční analýza metod a výstupů výzkumného projektu

Abstract

The text is the output of an on-going research project funded by the Student Grant System of the University of Ostrava. The research scheme is based on the fact that the history of the Roms has been studied mainly on the basis of sources from the majority side, stemming mostly from the administrative and repressive bodies. The researchers including the author herself and PhD and MA students of Czech and Czechoslovak history have approached Romani narrators (mostly Romani assistants working in the NNO sector and their clients). On the basis of their narrations combined with her previous experience with the study of the history of the Roma in the Czech lands, the author attempted to identify a number of topics to be researched in greater depth. The analysis of the narrations concentrates on the developments inside the Romani ethnic group in the second half of the 20th century and at the beginning of 21st century as viewed by the Roms themselves. The text presents an attempt of the author to follow in the above mentioned historical context topics that include changes in the relation inside (larger) family groups, including the development of the relations of the Roms in Ostrava to their relatives in Slovakia, the relation of the Roms to work and institutional education. In the future, the author would like to tackle also the topic of the development of culture and identity inside the given Romani family groups.

Keywords

Roms – postwar history – migration – Ostrava and surroundings – traditional family relations – education – oral history

¹ Prof. Ph.Dr. Nina Pavelčíková, CSc, působí na Katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity. E-mail: Nina.Pavelcikova@osu.cz

Použité metody a průběh výzkumu

Ve svých předcházejících studiích o historii romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945 jsem se opakovaně vracela k problému pramenné základny výzkumu (Pavelčíková, 1999, 2004, 2008 aj.) Na rozdíl od dějin majoritního obyvatelstva, k nimž má historik k dispozici poměrně širokou škálu informačních zdrojů, byli jsme dosud při pokusech o zachycení základních dat o dějinách Romů odkázáni převážně na svědectví majoritních správních, zejména však represivních orgánů, různá více či méně přesná statistická šetření, výsledky starších terénních výzkumů, prováděných především kvantitativními (dotazníkovými apod.) metodami etnologického, resp. sociologického průzkumu od padesátých do osmdesátých let 20. století (Davidová, 1970; Haišman-Matějová, 1988; Hernová, 1992; Lukášová 1989 ad.). V rámci dosavadních projektů byly pořízeny a zpracovány i kvalitní autentické výpovědi příslušníků romského etnika, které jistě mohou jeho historii ozřejmit „zevnitř“. Jejich analýzy (publikované i uložené v rukopisných prepisech) jsou v současné době celkem dostatečně využívány. Vzpomínky reprezentantů jednotlivých romských skupin najdeme např. na stránkách časopisu *Romano džaniben* od počátků jeho vydávání v roce 1993 až do současnosti, v *Bulletinu Muzea romské kultury* (vycházel 1x ročně v letech 1992-2010), v posledním roce i v měsíčníku *Romano hangos* (Horváthová, 2013). Ve většině případů jsou to však spíše příležitostně zachycené výpovědi jednotlivců, které zpravidla neposkytují podklady pro rozsáhlejší, ucelený historický výzkum, resp. pro obecnější závěry o vývojových tendencích.² Historik se mohl v posledních letech pokusit hlouběji proniknout do vývoje kulturního systému romských skupin – po roce 1989 zejména na základě kvalitativních i kvantitativních výzkumných metod etnologických, sociologických, antropologických (výstupy sociální antropologie), resp. terénních výzkumů dalších sociálních a humanitních vědních oborů. Byly vesměs prováděny terénním výzkumem s pomocí metod „zúčastněného pozorování“, stacionárního výzkumu, různých dotazníkových či statistických šetření, ale také na základě výpovědí pamětníků. Problém byl do jisté míry v tom, že teorie, metodika, postupy a způsoby využívání ústních svědectví – čili celý nový vědní obor dnes nazývaný orální historie – se v našem prostředí začal rodit a přetvářet teprve po roce 1990 (Vaněk a kol., 2003, 2004, 2007 ad.).

S metodou orální historie jsme dosud pracovali na katedře historie FF Ostravské univerzity např. v rámci závěrečných prací studentů při výzkumech každodennosti v druhé polovině 20. století. V této souvislosti jsem se sama

2 Orální historie (viz dále) jako metoda výzkumu Romů je v současné době úspěšně realizována v projektech studentů a pedagogů Semináře romistiky Ústavu jižní a centrální Asie Univerzity Karlovy, pracovníků Muzea romské kultury v Brně ad. Na rozdíl od uváděných náhodných vzpomínek se často jedná už o soustavné výzkumy, založené převážně na kombinaci práce s pamětníky s klasickými postupy historikovy práce s archivními prameny.

pokusila stručně charakterizovat naše postupy, které se vyznačovaly specifiky – např. tím, že jsme orální historii chápali v rámci využití klasických metod historicky práce s archivními prameny jako spíše doplňkový postup, s jehož pomocí lze nazírat tzv. malou historii (Pavelčíková, 2011). V oblasti romské problematiky jsme v těch letech při výzkumech na Ostravsku (resp. v českých zemích) orální historii také pojímali jako doplnění jiných zdrojů informací. Nicméně už v té době jsme ji používali v souladu s obecnými pravidly jejího postupu (opakovaný, několikafázový rozhovor, vztah tazatel-narátor, dohoda o práci s nahrávkou apod.; Musilová, 1995, 1998, 1999).³ Máme tedy k dispozici pro použití v různých souvislostech několik záznamů takto pořízených rozhovorů, resp. výstupů dalších samostatných terénních výzkumů (John, 1998; John 2000; Černý, 2001 ad.) Tazatelé byli vždy z dostupné literatury poučení o základních postupech orální historie. Přesto se občas potýkali se svým přístupem k narátorům, doplňkovými (někdy návodnými) otázkami a vyhodnocováním věrohodnosti výpovědi. Proto jsem vždy doporučovala, aby se pokusili doplňovat a upřesňovat získané nahrávky komparací s okruhy pramenů úřední povahy (fondy národních výborů nižších stupňů apod.), výpověď narátora jim sloužila pouze jako dokreslení specifík romského prostředí.

Díličích zkušeností s výzkumy studentů a ze svých vlastních pokusů o práci s orální historií při studiu historie Romů v Ostravě a okolí jsem se rozhodla využít v projektu, který zahájila Katedra historie FF OU v roce 2010 pod názvem „Historické aspekty procesu integrace romského obyvatelstva Ostravy“ v rámci studentské grantové soutěže (SGS). Dalším využitelným zdrojem informací byly již zmíněné výstupy (publikované, výzkumné zprávy a jiné rukopisy) autorů, kteří problematiku ostravských Romů v minulosti zkoumali různými metodickými postupy (Davidová, 1970; Lukášová, 1989; Hernová, 1992), z nichž jednoho jsem se zčásti osobně účastnila (Hajská-Poduška, 2004).⁴ Za cíl uváděného projektu jsme si stanovili kvalitativní výzkum proměn romských příbuzenských skupin, které imigrovaly do průmyslového prostředí města ze slovenských romských osad od počátku padesátých let 20. století.⁵

³ Na vytváření principů orální historie jsem se podílela např. účastí v projektu AV ČR (Musilová, 1995, 1998, 1999). Spolu se svými studenty jsem se zúčastnila řady školení v oboru *oral history*, pořádaných Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, později také pracovních setkání (Sovinec 2009, 2010, 2013), konferencí (Pardubice 2013) i dalších jednotlivých výzkumů v rámci grantových úkolů (2012). Uváděná studie z roku 2011 byla původně přednesena jako referát na XVI. mezinárodní konferenci International Oral History Association v Praze v červenci 2010.

⁴ Viz např. dosud nepublikované výsledky rozsáhlých terénních výzkumů Evy Davidové prováděných na Ostravsku v druhé polovině šedesátých let 20. století (1970), výzkumnou zprávu z terénního výzkumu jedné ostravské sociálně vyloučené lokality z let 2003-2004 (Hajská -Poduška, 2004). Zmíněné výstupy historických výzkumů autorky a jí vedených diplomantů na Katedře historie FF OU a zkušenosti z práce s poměrně širokou škálou úředních pramenů z Ostravska stejně jako dílčí poznatky z účasti na terénních výzkumech lze považovat za určitou výhodu, která umožňuje v době postupné realizace uváděného projektu zpětné komparace – viz citace v dalším textu.

⁵ Se základními metodickými problémy projektu a průběhem jeho realizace jsem seznámila účastníky IV. konference Czech Oral History Association (COHA) v Pardubicích dne 2.3.2013. Toto moje

Základní osu předkládaného textu představují výsledky první etapy (dosud neukončeného) výzkumu, která byla založena především (v některých případech výhradně) na rozhovorech s romskými narátory, ale využila také metodu genealogickou a další klasické postupy historikovy práce. Zmíněná starší svědectví a fakta jsou zde uváděna zejména v souvislostech, které vypovídací hodnotu nových poznatků potvrzují. Důvodem tohoto postupu je mimo jiné skutečnost, že dosavadní výsledky projektu nemohly zachytit rovnoměrně tradiční strukturu ani současnou sociální stratifikaci romských obyvatel Ostravy. Okruh narátorů se vytvářel náhodným výběrem na základě osobních kontaktů členů výzkumného týmu s několika romskými asistenty či jejich klienty z neziskových organizací (viz dále).⁶ V této souvislosti je třeba zdůraznit, že projekt byl zaměřen historicky, nesledoval cíleně např. vytipované skupiny obyvatel sociálně vyloučených lokalit, které jsou v současnosti objektem zájmu terénních výzkumů různých oborů sociálních a společenských věd. Projekt kvalitativního výzkumu, pokud má být dostatečně věrohodný, by měl do budoucna počítat se širším záběrem sociálního spektra, nepomíjet tu část obyvatel romského původu, jež se pohybuje na okraji současné společnosti.⁷ V této počáteční fázi šlo však spíše o vytipování tematických okruhů, které může kvalitativní výzkum významným způsobem obohatit. Kladli jsme si původně hodně ambiciózní cíle – projekt měl široký tematický záběr, jenž počítal s několikaletým průběhem a postupným rozšiřováním projektu, resp. s jeho završením rozsáhlejším monografickým textem. Výzkum měl zachytit různorodou škálu proměn způsobu života, kulturních vzorů (mentalit) romských obyvatel Ostravy během druhé poloviny 20. století. V té době prožili Romové pokusy o úplnou asimilaci, likvidaci tradiční kultury, několik etap neorganické

vystoupení bohužel není publikováno. V následujícím textu se pokouším alespoň základní kontury použitých metodických postupů shrnout, resp. analyzovat a zdůvodnit i technické problémy, které v průběhu realizace vyvstaly před výzkumným týmem.

⁶ V citovaných záznamech rozhovorů se to projevuje např. velmi rozdílnou dikcí jednotlivých narátorů. Ti z nich, kteří prošli vyššími typy škol, odpovídali vesměs hovorovou češtinou, souvisle, přepis jejich vzpomínky působí proto „učesaněji“ než v případech, kdy narátoři užívají etnolekt či jinou formu nespisovné češtiny. Všechny rozhovory byly vedeny česky, ani tazatelé, ale zpravidla ani narátoři neovládají romštinu.

⁷ Dosavadní sondy prokázaly, že zachytit „historickou paměť“ obyvatel romských ghett bude metodicky náročnější než rozhovory s romskými asistenty, kteří mají zpravidla vyšší vzdělání. Bude vyžadovat hlubší promyšlení metodických postupů, souborů doplňujících otázek i individuálního přístupu tazatelů k různým skupinám narátorů. (Např. z výzkumů studentů sociální práce, jejichž absolventskou práci jsem vedla, mám potvrzeno, že obyvatelé tzv. vyloučených lokalit buď nejsou vůbec ochotni vypovídat, nebo mají tendenci část historických vzpomínek překrývat svými současnými problémy, minulost pro ně nemá význam, často si ji uvědomují okrajově nebo nepřesně.) V předkládaném textu alespoň zčásti nahrazuje přímé rozhovory s obyvateli sociálně segregovaných lokalit srovnáním se závěrečnou výzkumnou zprávou pracovníků společnosti Člověk v tísni k výzkumu, který byl proveden na počátku nového tisíciletí převážně metodou zúčastněného pozorování, ale také dalšími postupy terénního výzkumu – viz: Hajská-Poduška, 2004. (K výzkumu autorka tohoto textu poskytla některé historické souvislosti). Specifický problém pak z hlediska výzkumníka představuje prostředí tzv. olašských Romů, kteří žili do konce padesátých let kočovným způsobem života, dnes obývá jejich příbuzenská skupina domy a byty v centru Ostravy. Projekt s jejím výzkumem nepočítal, v textu se jí dotýkám pouze okrajově.

urbanizace apod. Domnívám se, že bez hlubší znalosti celé řady historických souvislostí a poznatků o vývoji různorodých skupin romského obyvatelstva není možno pochopit jejich současnou složitou situaci. V této souvislosti zdůrazňuji nutnost deskripce výchozích podmínek a sledování proměn základních atributů romské kultury jako zcela nezbytného předpokladu.

V souvislosti s použitými metodickými postupy popisovaného projektu je nutno zdůraznit, že byly v prvé řadě limitovány souborem předpisů pro SGS OU. Základním principem tohoto typu výzkumu je aktivní, majoritní účast studentů doktorského a magisterského studia, pedagogové plní roli metodických koordinátorů, autorů úvodních a závěrečných textů. V průběhu prvního roku projektu (2010) bylo pět účastníků z řad studentů navazujícího magisterského studia historie (stejně jako jeden doktorand) podrobně seznámeno s metodikou orální historie. Aktivní účast v semináři Historie romského problému vedeného autorkou této studie jim umožnila hlubší poznání problematiky vývoje romského obyvatelstva Ostravy v letech 1945-1989. Zmíněný doktorand zároveň s pomocí pedagogů zpracovával genealogický přehled rozrodu a vnitřních vztahů rozsáhlé příbuzenské skupiny (v dalším textu jmenované jako Demeterovi). Vzhledem k teritoriálnímu rozsahu migrací příslušníků skupiny, v níž bylo zachyceno celkem 158 osob, nebylo možno ověřovat údaje přehledu v matrikách; přehled byl pořízen na základě opakovaných nestandardizovaných rozhovorů s mladším členem skupiny, jenž dokládal rekonstruované údaje na základě konfrontace výpovědí příslušníků čtyř sledovaných generací a jejich osobních dokladů (OP, rodné, resp. sňatkové a úmrtí listy; viz Knejp, 2010; Pavelčíková a kol. 2010b). V dalším roce měl na tyto výstupy doktorand navázat několikaměsíčním výzkumem ve výchozí slovenské lokalitě Jarovnice. Podařilo se však uskutečnit pouze jeho první desetidenní ověřovací fázi, během níž se podrobněji seznámil s prostředím, několika členy sledované příbuzenské skupiny a prostudoval zápisy o vývoji osady v obecní kronice. Během roku 2011 pořídil v Ostravě také dvoufázový rozhovor s asistentkou neziskové organizace Zdeňkou B., citovaný v dalším textu. V srpnu 2011 oznámil ukončení doktorského studia. Tato skutečnost samozřejmě výrazně limitovala další průběh první fáze projektu. Byl sice posílen o další dva studenty magisterského programu, ti však již neprošli základní metodickou přípravou a podíleli se pouze na prepisech a ukládání pořízených rozhovorů. V průběhu druhého roku projektu (2011) se podařilo realizovat celkem sedm dvoufázových rozhovorů; Pět z nich s romskými asistenty ostravských neziskových organizací (Jehkhetane, Vzájemné soužití, Bílý nosorožec, Centrom) a tzv. romské pobočky Ostravské městské knihovny ve Vítkovicích. Dva dvoufázové rozhovory uskutečnila autorka tohoto textu: jeden s romskou studentkou bakalářského oboru sociální práce FF OU, druhý s absolventem vysokoškolského a doktorského studia Tomášem K. Celková délka každého jednotlivého rozhovoru se pohybovala mezi 60-180 minutami. Kromě toho vzniklo ještě pět kratších

jednofázových rozhovorů s klienty uváděných neziskových organizací a byly pořízeny dva písemné záznamy výpovědí respondentů, kteří nechtěli vypovídat na diktafon. Vzhledem k tomu, že tyto záznamy neodpovídají základním postupům *oral history*, v následujícím textu jsou použity pouze výjimečně jako doplnění některých informací. Složení skupin narátorů splňovalo hlediska různorodé pohlavní a věkové stratifikace: celkem bylo osloveno pět mužů a devět žen, věkové složení se pohybovalo v kategoriích 20-30 let (2 narátorky), 35-60 let (11 osob) a nad 60 let (1 narátor).

První z dvojfázových rozhovorů probíhaly formou volného vyprávění životního příběhu narátora, občas doplňovaného dotazy tazatele se žádostí o podrobnější informaci. Pro druhou fázi rozhovorů byl předem připraven modul tematických okruhů, sestavený z jednotlivých otázek, jež částečně navazovaly na dřívější uváděné výstupy, soustředily se však zejména na problémy, jež nás zajímaly z hlediska cílů výzkumu (viz dále). Samotnou druhou fázi rozhovoru ovšem mohl tazatel vést dle vlastní přípravy a momentální situace, modul byl pro něj pouze základním vodítkem. Až na výjimky, kdy jsme měli k dispozici např. záznamy z evidence ostravských obvodních NV, resp. další přímé archivní doklady o příchodu a pobytu respondentů (a jejich předků nebo dalších příbuzných) v Ostravě, nebylo možno řadu údajů narátorů ověřovat jiným typem pramene (místa a data narození v matrikách, data odchodu ze slovenské obce, resp. příchodu do Čech apod.). V řadě případů ani nelze podobné ověřování provést, neboť např. evidence romských rodin vedená původně na NV různých stupňů v podobě evidenčních karet se v Ostravě vesměs nedochovala nebo je neúplná.⁸ Přepis rozhovorů realizovali účastníci projektu formou tzv. redukce I. řádu (Miovský, 2006: 210). Je to záznam do plynulejší podoby, v němž se vynechává to, co nesouvisí se sledovaným problémem a nesděluje žádné informace – např. pauzy ve vyprávění, odbočky směrem k dalším přítomným osobám, mimoslovní projevy narátorů apod.). Všechny pořízené rozhovory i jejich přepisy jsou uloženy ve speciálním oddělení katedrální knihovny KHI FF OU, součásti Univerzitní knihovny OU. První fáze výzkumu uzavřená v závěru roku 2011 byla úspěšně obhájena před komisí FF OU, která vyhodnocovala výstupy projektů SGS. Podmínkou obhajoby byla mj. publikace dosavadních výsledků, kterou jsem se rozhodla realizovat v předkládaném textu.

Po uzavření první fáze výzkumu probíhají nyní další jednotlivé rozhovory, nové informace shromažďují se svými diplomanty (studenty historie, sociální práce, zá-

⁸ Naším cílem ani ověření všech udávaných údajů nebylo, sledovali jsme především dlouhodobé trendy vývoje, názory narátorů na proměny života jejich předků, příp. i jejich samotných pod vlivem městského prostředí. Neověřovali jsme např. pobyt předků v určité slovenské či české lokalitě, ale spíše vztah k příbuzným na Slovensku, intenzitu a charakter vzájemných styků, to, co utkvělo narátorům v paměti ze vzpomínek jejich předků apod. Tyto údaje jsme pak vzájemně konfrontovali a komparovali se staršími poznatky.

kladů společenské výchovy) prostřednictvím jejich terénního výzkumu, resp. s využitím dalších zdrojů. V kvalitativním terénním výzkumu se snažím pokračovat také já sama. Dále rozvíjíme zejména ta témata, která se nám nepodařilo dostatečně do hloubky prozkoumat.⁹ Výsledky první fáze projektu i další na něj navazující výzkum hodláme v budoucnosti využít v dalších jednotlivých publikačních výstupech, pokud možno i v původně plánované monografii. Jsem si samozřejmě vědoma toho, že i dosavadní (a zatím zčásti analyzované) výsledky bude třeba dále ověřovat a prohlubovat, příp. i rozšířit a doplnit o zmíněné komparace s jinými typy výzkumů.

Výchozí lokality, jejich vnímání, vzájemný styk s příbuznými na Slovensku

Rodiny všech narátorů, o jejichž výpovědi se opírá následující text, pocházejí ze Slovenska, převážně z osad v jeho východní části, jejichž obyvatele nazývá většina badatelů slovenští Romové. Výjimkou však není ani původ ze skupiny maďarských Romů, kteří žili v blízkosti obcí obývaných majoritním obyvatelstvem maďarského původu v příhraničních oblastech jižního Slovenska. Pro předky našich narátorů byl ve všech případech typický usedlý způsob života, o jehož podmínkách má však většina dnešních ostravských Romů jen mlhavé povědomí. Z původní romské osady pocházeli jejich předkové z třetí nebo čtvrté generace, naši respondenti se narodili buď přímo v Ostravě (resp. jejím blízkém okolí) nebo v jiném průmyslovém centru českých zemí. Většinou potvrzují, že jejich předkové žili v osadách v sousedství majoritních sídel a z jejich vyprávění si pamatují, že prováděli pomocné práce v lese nebo v zemědělství, později také na stavbách silnic nebo železnic. Více o svých předcích vyprávěla Zdeňka B., jejíž příběh začíná vzpomínkami na prarodiče. Její babička pomáhala koncem války partyzánům, nosila jim jídlo.¹⁰ Jednou ji chytili Němci, nic jí sice nedokázali, ale zbili ji tak, že ohluchla na jedno ucho. Dědeček byl voják, padl u Dukly. Otce narátorky už v raném mládí vzala na svůj statek slovenská selská rodina:

„...oni neměli vlastní děti, takže ho naučili, jak se má starat o dobytek, jak se sázet, jak sklízet. Dokonce plavil koně, on nám vyprávěl, že se naučil úplně všechno [...],

⁹ Ve výzkumu pokračují studenti, jejichž SZP vedu. V loňském roce byla obhájena jedna bakalářská práce na téma Zdroje neziskových organizací při práci s Romy a jedna diplomová práce (Občanské sdružení Vzájemné soužití a jeho práce mezi Romy na Ostravsku), proběhla obhajoba rigorózní práce založené na výzkumu prováděném metodou tzv. ohniskových rozhovorů s obyvateli dvou ostravských obvodů, další zadání se týkají zejména výzkumu identity a sebeidentifikace Romů (Musil, 2013).

¹⁰ Tuto výpověď samozřejmě není možno ověřit na základě jiného typu pramenů, z literatury ovšem víme, že zejména v podhorských oblastech, kde se za války vytvořily tzv. lesní romské tábory, nebyla pomoc Romů partyzánům ničím výjimečným. Pomoc východoslovenských Romů partyzánům a jejich účast v bojích o osvobození Slovenska potvrzuje ve svých vzpomínkách např. slovenská romská spisovatelka Elena Lacková nebo řada výpovědí v rozsáhlé knize vzpomínek slovenských Romů na dobu 2. světové války (viz Hübschmannová, 2005: 197-404, 741-898; Lacková, 1997: 129-132 aj.).

oni ho zajistili po stránce živobytí, dostával výslužku – vajíčka, brambory, mouku [...] –, postaral se i o matku a svého bratra. Pracoval tam hodně dlouho, vlastně až do doby, kdy musel na vojnu [...] do Čech [...], z vojny se už nevrátil na Slovensko“.¹¹

Dětství své matky v osadě Betlanovce v okrese Spišská Nová Ves líčí dosti podrobně paní Dáša B.:

„Byl tam malý potok, kde si prali prádlo a v létě se tam koupali. Maminka byla nejstarší z osmi sourozenců, musela se starat o ně a o celou domácnost od svých osmi let. Nemohla chodit do školy pravidelně, takže měla jenom šest tříd [...]. Tátínek byl nejmladší z deseti dětí, nechodil do školy, protože musel pást dobytek a starat se o výživu rodiny. Sourozenci pomáhali rodičům v práci, chodili nakupovat, do obchodu byly dva kilometry.“¹²

Otec Ladislava K. se narodil na východním Slovensku ve Dvorcích, později bydlel s prarodiči v osadě u Staré Lubovně. Z vyprávění rodičů slyšel, že:

„[...] dědeček byl takový jakoby vajda na vesnici [...]. Dodneška tam má naše rodina takové výsostné postavení. Matka pocházela ze západního Slovenska, mládí prožila ve vesnici Šoporňa, [...] to byla osada, matka vzpomínala, že žili dost chudobně, protože jich bylo hodně [...], když jsem byl malý, tak jsem tam viděl takové staré skromné domečky, ale byly čistě vybavené [...], ten, co nejdřív vstal, si mohl vzít první boty a mohl jít do školy [...] matka byla nejrychlejší, takže si udělala aspoň čtyři třídy [...], měla základní vzdělání.“

Když babička zemřela, dědeček se znovu oženil. Matka Ladislava a její sestra se s macechou špatně snášely, proto obě odešly na brigádu do Ostravy, matce bylo v té době 15 let.¹³ Z různých osad v okrese Stará Lubovňa v prešovském kraji pocházela také zakladatelská partnerská dvojice rozsáhlé příbuzenské skupiny (viz další text) Jána a Gizely D. Ti odešli do Čech už v roce 1948 jako pracovníci Československých drah, od roku 1956 definitivně zakotvili i se svými tehdy šesti dětmi v Ostravě.

11 Rozhovor Jana Knejpa se Zdeňkou B. (*1959), Ostrava 15.7.2011. Příjmení narátorů, resp. sledovaných rodin jsou téměř ve všech případech anonymizována; v odkazech jsou uváděna zpravidla křestní jména a iniciála příjmení nebo změněná jména „rodová“. V závorce uvádím u každého jen datum narození, nutné vzhledem k uváděným historickým souvislostem. Jen v případech, kdy mi zvláště záleželo na tom, aby byl určitý můj závěr potvrzen známým romským aktivistou a v minulosti jsem jej již opakovaně plným jménem uváděla, nevidím důvod v tomto textu (i když zčásti v poněkud nových souvislostech) jeho jméno tajit (zejména Lýdie Poláčková).

12 Rozhovor Jiřiny Šedivé s Dášou B. (*1967), Ostrava 27.1.2011.

13 Rozhovor Pavlíně Nováčkové s Ladislavem K. (*1960), Ostrava 6.8.2011.

Další svědectví je staršího data – již ve svých předcházejících výzkumech jsem zachytila vyprávění pana Alexandra K. z Bílovce, který vzpomínal, že jeho rodiče a prarodiče pracovali na jižním Slovensku v lesním závodě při svozu dřeva, ženy v lese paběrkovaly, aby zajistily otop na zimu. Jeho „maďarští“ předkové se lišili od slovenských Romů především v tom, že neznali romštinu ani žádný slovenský dialekt, jako obcovací řeč používali maďarštinu.¹⁴ Totéž potvrzuje paní Zdeňka P., zná to z vyprávění své maminky, která přišla jako mladá dívka do Ostravy z vesnice Tachty blízko Lučence a měla velké problémy i se základní komunikací: „[...] *tam jsou kousek maďarské hranice, v té části, kde oni bydleli, tam psaná forma i mluvená forma byla fakt maďarština [...], ona neuměla vůbec česky ani slovensky, takže se dorozumívala jen se svou sestrou a když šla do obchodu, tak [...] musela posunkovat, aby mohla nakoupit.*“¹⁵

Řada narátorů se shoduje v tom, že jejich předkové přišli na Ostravsko (resp. původně do jiných průmyslových center českých zemí) za obživou.¹⁶ Prvotní přesuny ze Slovenska se uskutečnily v padesátých a šedesátých letech 20. století, většinou je realizovali prarodiče nebo rodiče dnešních vypravěčů; jak už jsem zmínila, narátoři samotní už téměř bez výjimky prožili celé období svého dospělého věku v českém prostředí. Poměry na Slovensku si většinou přímo vybavují z doby svého dětství, kdy tam jezdili s rodiči na návštěvy k příbuzným nebo trávili u prarodičů celé prázdniny: „[...] *jinak na Slovensko jsme se vraceli jenom v tom případě, když jsme jeli na dovolenou, to jsme jezdili pravidelně za babičkou a dědou, [...] většinou jsme tam my děti zůstávaly celé dva měsíce, to jsme byli rádi, že jsme z města pryč [...], babička měla v malém domku dlážku, vysoko nastlané peřiny, když jste se zabořil, nebylo vás vidět.*“¹⁷ Také další z pamětníků vzpomíná, že jezdil na prázdniny na Slovensko, ale byl tam jenom asi dvakrát, zážitky se mu moc nevybavují.¹⁸

Z literatury víme, že zejména v šedesátých letech probíhal intenzivní a v podstatě živelný pohyb romských rodin jak ze Slovenska do českých krajů, tak i nazpět na Slovensko. V paměti současně žijících generací se vesměs dá zachytit spíše příchod dalších příbuzných rodičů či prarodičů do Ostravy. Přesto se ve výzkumu podařilo zaznamenat i opačný, resp. oboustranný pohyb:

*„...rodiče spolu utekli do Ostravy k otcově sestře. V 18-ti letech narukoval tatínek na vojnu. Maminka se vrátila zpátky do osady, po vojně se rodiče znovu setkali v Ostravě.“*¹⁹

14 Rozhovor autorky s Alexandrem K. (*1933), Bílovec 14.7.1999. Rozhovor byl již několikrát publikován v jiných souvislostech, byl pořízen s použitím metodických postupů, které v té době běžně používala skupina pracovníků ÚSD AV ČR pod vedením M. Vaňka, s nimiž jsem v té době úzce spolupracovala.

15 Rozhovor Aleše Musila se Zdeňkou P. (*1974), Ostrava 22.6.2011.

16 Tamtéž. Dále rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11), P. Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13), N. Pavelčíkové s Tomášem K. (*1981, pozn. č. 23).

17 Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 15).

18 Rozhovor P. Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13). O vývoji romských migrací v šedesátých letech, vyvolaných pokusem komunistické vlády o tzv. „rozptyl Cikánů z míst nežádoucího soustředění“, podrobněji zmiňuji v několika svých publikovaných pracích (např. Pavelčíková, 2004: 86–93).

19 Rozhovor J. Šedivé s Dášou B. (pozn. č. 12).

Dědeček další z pamětnic²⁰ přišel do Ostravy se svou početnou rodinou kolem roku 1964, měl příslibenou práci v dolech, ale byl už starší a neprošel zdravotní prohlídkou. Vrátil se na Slovensko, ale jeho tehdy třináctiletá dcera zde zůstala, žila v rodině své starší sestry usazené v Ostravě už před příchodem ostatních příbuzných, pomáhala hlídat její děti. Další příklad opakovaných návratů na Slovensko je pozdějšího data. Paní Vlasta H. se narodila v Čechách:

„[...] mama žila první tady v Čechách, v Žatcu žili. Já sem se tady narodila v šedesátém devátém roku a potom zme šli na Slovensko, nevím, proč se odstěhovali odtud [...], do vesničky, se menovala Smolnická Lhota, u Košic [...]. Od mamy rodiče všichni žili v Štoskupele [...] v té vesničke sem vyrůstala, chodila sem do školky [...], tam nebývali ani Romi, jenom my a od taty bratranec [...], teěž měl děti [...], potom od mamy sestra se tam přistěhovala [...], tak jsme vyrůstali mezi gádžama. Normálně bylo dobré všechno [...]“

Na Slovensku se seznámila Vlasta H. s manželem, přestěhovala se k jeho rodičům a s nimi pak po narození dcery Marie (třetí dítě) odešli manželé nejdříve (asi v roce 1996) do Studénky a Hlučína, pak do Ostravy. Rodiče Vlasty H. na Slovensku zemřeli, zůstali tam další příbuzní, styk s nimi udržuje jen příležitostně, přijeli např. na svatbu jejího syna Mirka.²¹

Poněkud odlišný případ pohybu rodiny mezi Ostravou a Slovenskem se týká druhé generace rozvětveného příbuzenského svazku Jána a Gizely D. (celkem měli jedenáct dětí), o němž jsem již hovořila, konkrétně rodičů Tomáše K. Jeho otec Dušan K. pocházel z východoslovenské osady Jarovnice, se svou ženou Natašou žil v osmdesátých letech v Ostravě, pak se přestěhovali na Slovensko, otec pracoval v Prešově do roku 1993 u Pozemních staveb. Bydleli v Jarovnicích v tzv. čtveráku – zděném rodinném domku, který jim postavili otcovi rodiče v horní části obce, která nemá charakter typické romské osady s „kolibami“. ²² Tomáš odtud odešel k babičce do Ostravy v roce 2000, s rodinou na Slovensku udržoval pravidelný styk ještě před 6-7 lety, v poslední době žijí jeho rodiče a část sourozenců opět v Ostravě. ²³ Tyto údaje zčásti ověřil u obyvatel Jarovnic, kteří patří k rozvětvenému příbuzenskému svazku Tomáše K., člen výzkumného týmu Jan Knejp (Knejp, 2010: 42-46).

Pro ostatní respondenty vesměs platí, že s výchozími osadami na Slovensku, resp. s příbuznými, kteří tam dodnes bydlí, už pravidelný styk neudržují. Účastnili se

²⁰ Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (viz pozn. č. 15).

²¹ Rozhovor Ladislavy Skýbové s Vlastou H. (*1969), Ostrava 5.10.2011.

²² Termín „koliba“ / „chýž“ / „kber“ označuje většinou jednoprostorový nebo dvoupřístorový domek postavený svépomocí z kusů dřeva či valků, s hliněnou podlahou, střecha je poskládaná z kusů staršího plechu, lepenky apod. (viz Davidová, 1995: 75-77).

²³ Rozhovor autorky s Tomášem K. (*1981), Ostrava 18.10.2011. Tomášův příběh je ovšem zcela specifický, změny prostředí v něm hrají zvláštní roli, v dalším textu se s ním seznámíme podrobněji.

ještě některých rodinných obřadů – zejména pohřbů svých prarodičů či jejich sourozenců. Romský aktivista J. Horváth je svými znalostmi prostředí v původní osadě Vondřišl na východním Slovensku spíše výjimkou. V době, kdy propukly na Slovensku nepokoje v souvislosti se snížením sociálních dávek, např. organizoval v Ostravě sbírku základních životních potřeb, kterou pak osobně vezl svým autem příbuzným do rodné obce své babičky.²⁴ Ze svých předcházejících výzkumů a kontaktů s jinými romskými aktivisty vím, že většina z nich prostředí slovenských romských osad nezná a příležitostný zážitek z cesty na východní Slovensko je pro ně šokující. Podobně líčí svůj dojem z prostředí příbuzenské slovenské osady i jedna z narátorek: „[...] *ve vesnici Studené bydlí jedna sestra od mojí mamky [...], když jsem viděla, jak žije, tak mi vlasy vstávaly na hlavě [...], ona pořád má podlahu z hlíny, jakožto po staru, úplně ty staré postele, no říkám, já bysem tam nespala [...], ona si vzala manžela a ten ji tak naučil [...], mají svoji chajdičku, ale říkám – žijou na hranici bídy.*“²⁵ To, že vazby na Slovensko nejsou v Ostravě příliš tematizovány, potvrzují i citace z výzkumné zprávy, již uzavřeli na počátku nového tisíciletí svůj stacionární terénní výzkum tehdejší spolupracovníci společnosti Člověk v tísni (Hajská, Poduška, 2004):

*„[...] na tom východě žijí ubožáci. Tam jsou sto let pozadu, tam jsou ještě zemljanky [...], jak vůbec můžou jít do televize a ukazovat se tam v tom nepořádku, špinavý [...], já se za ně úplně stydím.“*²⁶

Podle autorů této zprávy dokonce většina obyvatel popisované ostravské „vyloučené lokality“ popírá svůj původ z východu a tvrdí, že jejich předkové žili na středním nebo západním Slovensku. Panují tu také velké obavy z příjezdu vzdálených příbuzných, zejména ze Slovenska. Představa, že se k někomu domů nastěhuje velká skupina lidí, není dnes pro nikoho příjemná, a ani k tomu podle autorů zprávy během jejich stacionárního výzkumu v lokalitě nedošlo. V našem výzkumu se většinou potvrdilo, že vztahy se Slovenskem přerušila či omezila úmrtí přímých příbuzných, změna sociálních či rodinných vazeb, možná také rozdělení státu,

24 Jan Horváth, sám už narozený v Brně, žil na Ostravsku do roku 2008, pak se s rodinou přestěhoval do Janova (okr. Litvínov). V době jeho pobytu na Ostravsku jsem s ním uskutečnila řadu opakovaných rozhovorů, které se týkaly podobných tematických okruhů, jaké sledoval i popisovaný výzkum (více viz např. Pavelčíková, 2010a: 91-92).

25 Rozhovor Aleše Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 15) popisuje situaci v osadě maďarských Romů. Reakci romských asistentů z Ostravska na poměry v osadách blízko Rudňan jsem poznala při cestě nezávislé organizace Hnutí R na Slovensko v roce 2000. Asistentky plakaly, nemohly uvěřit, že v takových či podobných podmínkách žili jejich předkové, u nich doma se na život v osadě vzpomínalo s nostalgií.

26 Cíle tohoto výzkumu byly odlišné od sledovaného výzkumu, autoři však zachytili i některé zajímavosti, srovnatelné s jeho dosavadními výsledky. Popisovaná skutečnost se výrazně odlišuje od toho, jak ji zachytily prameny z šedesátých, resp. sedmdesátých let 20. století, kdy považovali ostravští Romové za nepřijatelné nepřijmout pod svou střechu alespoň dočasně početné rodiny svých slovenských příbuzných, kteří sem přicházeli za prací, ale nepodařilo se jim získat byt a často nebyli ani evidenčně řádně podchytnuti. Podrobněji viz Pavelčíková, 2004: 85, 93-94, aj.

u starší generace v současné době už i neochota cestovat a přijímat početné návštěvy příbuzných, což oboje je spojeno s vysokými finančními náklady.

Téměř všeobecně a okázale demonstrovaná nechuť k původnímu slovenskému prostředí a jeho obyvatelům zjištěná opakovaně v Ostravě v rámci sledovaného projektu i dalších zdrojů je ve značném rozporu s obecně deklarovaným vztahem ke slovenským romským příbuzným v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Tehdy se naopak velmi často do nově získaných bytů k Romům na Ostravsku stěhovali další příbuzní ze Slovenska a způsobovali jejich přelidnění (viz další podkapitola). Toto zjištění se do značné míry rozchází také se závěry studií publikovaných v několika sbornících dvojicí sociálních antropologů Lenka Budilová-Marek Jakoubek (Budilová, Jakoubek, 2009). Ti dokládají ve svých výstupech např. rozsáhlý styk mezi slovenskými příbuznými z Chminianských Jakubovan (Prešovský kraj) a českého města Česká Kamenice (Ústecký kraj). Domnívám se, že tento fenomén by rozhodně vyžadoval ověření v dalších příbuzenských vazbách mezi slovenskými a českými středisky.²⁷ Je jistě otázkou, do jaké míry ovlivňuje styk s příbuznými na Slovensku prostředí průmyslového města, vzdělání, každodenní život a řada dalších faktorů. Je samozřejmě možné také vysvětlení, že tato otázka se nedá zobecňovat, protože záleží na vnitřních vztazích jednotlivých rodin či příbuzenských skupin. V každém případě je to jedno z témat, které zasluhuje další výzkum z různých úhlů pohledu vědeckých oborů, které se zabývají romským obyvatelstvem.

Tradiční a současná rodina, sňatkové strategie

Význam příbuzenských svazků, specifické funkce široké rodiny a vzájemné mnohostranné vazby kognatických i afinních příbuzných jsou obecně uznávaným a popisovaným atributem tradičního romského společenství. Právě na jejich specifických znacích zpravidla odborníci charakterizují rozdíly mezi majoritním obyvatelstvem a romskými skupinami, ale i v rámci vnitřní sociální organizace těchto skupin a jejich vzájemných vztahů.²⁸ Položme si však otázku, do jaké míry

²⁷ V poněkud odlišných historických souvislostech se zabývají vývojem vztahů mezi slovenskými a moravskými romskými členy příbuzenských skupin v dosavadních výstupech svého projektu *Výzkum romského osídlování Brna 1945–73* Sadílková, Závodská a Zapletal (Sadílková, Závodská, Zapletal, 2010). Domnívám se, že v jejich zprávě o realizovaném výzkumu je datum 6.2.2010 uvedeno omylem; výzkum probíhal v roce 2010, zpráva o něm byla tedy zveřejněna na internetu zřejmě až v únoru 2011.

²⁸ V posledních letech vydali západočeští sociální antropologové kolem Marka Jakoubka celou řadu sborníků a kolektivních monografií, v nichž zachycují organizaci romských příbuzenských skupin v různých zemích Evropy i v českém a slovenském prostředí (viz např. Budilová, Jakoubek, 2009). Funkcí a vývojem příbuzenství v romských lokalitách se podrobně zabývá také Eva Davidová v citovaných pracích, pracovníci Muzea romské kultury v Brně, pracovníci Semináře romistiky UK Praha a další odborníci. V těchto pracích viz též podrobnější vysvětlení pojmů *fajta*, *famel'ja*, kognitivní a afinní příbuzní, sňatky *pre čeranki* apod.

prežívají různé formy těchto vazeb dodnes v prostředí průmyslového města. V době prvních imigračních vln slovenských Romů na Ostravsko v padesátých, resp. i šedesátých letech 20. století bezesporu převážně fungovaly tradiční vazby příbuzenských skupin z původních slovenských osad. Přezívaly v nové lokalitě např. tak, že se příbuzní snažili udržet vzájemnou soudržnost hledáním bydliště v určité čtvrti, ulici, kolonii (Davidová, 1995: 11–12).²⁹ Paní Zdeňka P. vzpomíná, že její příbuzní přišli do Ostravy z osady Studená na maďarských hranicích, ubytovali se na Trnkovci v Radvanicích a vytvořili tam dokonce celou příbuzenskou čtvrť. Když pak na příkaz obvodního národního výboru došlo koncem sedmdesátých let k sestěhování části Romů ze Slezské Ostravy na Zárubek,³⁰ postupně tam přicházely další rodiny ze Slovenska, které se většinou ilegálně stěhovaly ke svým příbuzným.³¹ Tento jev (jak jsem ostatně uváděla už v závěru předcházející podkapitoly) byl ještě v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století zcela běžný. Historické výzkumy z Ostravska i z dalších oblastí tehdejší ČSR prozrazovaly, že nepřijmout i vzdálenější příbuzné, kteří hledali v Ostravě obživu a neměli kde bydlet, bylo v romském prostředí v té době ještě v podstatě nepřipustné. Eva Davidová např. ve svém rozsáhlém výzkumu z konce šedesátých let odhadovala, že pouze asi 40 % v Ostravě žijících Romů bylo řádně evidováno. První obnovený soupis romského obyvatelstva z roku 1968 zaznamenal ve městě celkem 2773 osob, podle tehdejších odhadů tu ve skutečnosti žilo již v té době minimálně dvojnásobné množství obyvatel romského původu (vesměs imigrantů ze Slovenska). Část z nich patrně unikla evidenci proto, že už je jako „zcela asimilované“ komunální úředníci mezi romskými obyvateli neregistrovali, většinu však představovali ilegální přistěhovalci, žijící se svými evidovanými příbuznými v jejich bytech, event. i v domech určených k demolici.³²

V popisovaném výzkumu jsme se ovšem setkali i s tím, že už první generace příchodích na Ostravsko se snažila uniknout z pravidel uzavřeného příbuzenského okruhu útekem (nejčastěji před nechtěným sňatkem):

„Rodiče se do sebe zamilovali, obě rodiny byly proti, a tak se rozhodli, že spolu utečou do Ostravy, kde měl můj tatínek starší provdanou sestru. V 18-ti letech narukoval tatínek na vojnu, po roce přišla na svět starší sestra. Maminka to měla těžké, švagrová ji vyhodila[...], maminka se vrátila zpátky do slovenské osady,

29 E. Davidová uvádí jako příklad rozsáhlý příbuzenský svazek Polhošovců z Velké Lomnice v okrese Poprad, jehož jednotlivé početné rodiny v Ostravě v padesátých letech obsazovaly byty na území hornické kolonie v Ostravě I (Hlubinská osada, Moravská Ostrava-Přívoz). Viz Davidová, 1970: 134.

30 Trnkovec, Zárubek – části Slezské Ostravy. Termínem Zárubek se označuje v současné době menší „vyloučená lokalita“ skládající se ze dvou ulic v okolí bývalé stejnojmenné šachty. Násilné sestěhování romských rodin z různých částí Slezské Ostravy do této lokality potvrzují úřední zprávy z té doby, např. Archiv města Ostravy, fond ObvNV Ostrava II, k. č. 285, pol. 1983.

31 Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 15).

32 Podrobněji viz např. Davidová, 1970: 64; Pavelčíková, 2004: 96.

*ale její matka ji vyhodila taky, [...] a tak šla k rodičům tatínka, ti jí umožnili spát [...] v dřevěné šopě společně s krávou a prasaty. Aby měla na mléko a chleba [...], chodila do lesa a sbírala borůvky, jahody nebo houby a ty prodávala za peníze [...], někdy jí potají nosila jídlo nejstarší sestra od tatínka. Po vojně se oba vrátili do Ostravy, žili jako běžná rodina.*³³

Deskripci pozvolného, nerovnoměrného narušování struktury, funkce a vnitřních norem archetypálních vzorců romských příbuzenských vztahů se nám podařilo v průběhu výzkumu zčásti rozkrýt zejména díky rekonstrukci genealogie již zmiňovaného početného příbuzenského svazku rodiny D. (respektive několika dnes již více méně samostatných *famelíjů*) (Knejp, 2010: 5–6, 25)³⁴. V době trvalého usídlení v Ostravě měli jeho zakladatelé již pět dětí, další potomci se narodili v Ostravě, poslední (jedenáctý) v roce 1966. Gizela D. tím naplnila ve svrchované míře základní požadavek na úkol ženy v tradiční hierarchii romské rozšířené rodiny: v plodném věku odrodit a vychovat co nejvyšší počet dětí. Ve druhé generaci se počet dětí snižuje na tři až pět (jsou i výjimky, nicméně žádná z nukleárních rodin dětí Gizely D. nedosáhla stejného rozrodu jako zakladatelská); starší děti narozené před příchodem rodičů do Ostravy si hledaly partnery vesměs na Slovensku v blízkosti Staré Lubovně, až na tři výjimky se však nedá jednoznačně prokázat, zda (resp. o jaký typ) příbuzenských sňatků šlo. Nejstarší dcera Anna žila nějakou dobu ve smíšeném svazku s „gádžem“, z něhož vzešel nemanželský syn. S tímto partnerem se však rozešla a většinu života pak s manželem Gustavem (pocházel z Kamienky, okres Humenné, byl romského původu) prožila stejně jako rodiče a další starší sourozenci v Ostravě. Početný příbuzenský svazek jedenácti sourozenců se zčásti rozvolňoval už ve druhé generaci – syn Milan narozený v roce 1956 v Ostravě se přestěhoval k rodině své romské manželky Libuše do Hodonína. V Hodoníně žila až do rozvodu s manželem Janem (pravděpodobně příbuzným Libuše) také jeho starší sestra Věra.

Z hlediska vývoje sňatkových strategií je zajímavý osud druhé dcery Nataši (v pořadí osmé dítě) a jejích potomků. Nataša se vdala v roce 1978 za Dušana K., pocházejícího ze slovenské romské osady v Jarovnicích. Seznámili se v době, kdy Dušan navštěvoval své dvě provdané sestry v Ostravě. Dva Natašini mladší bratři posléze uzavřeli typické tradiční partnerské svazky – Ivan si vzal Dušanovu sestru Moniku, nejmladší Zdeněk se oženil s Dušanovou neteří Valérií, dcerou jeho další sestry Ireny. Navázalo se tak nové příbuzenství, které se v tradiční romské rodině potvrzuje a utužuje tím, že několik dalších sourozenců původní příbuzen-

33 Rozhovor J. Šedivé s Dášou B. (viz pozn. č. 12).

34 Pod pojmem *fajta* rozumí většina badatelů příbuzenskou skupinu odvozenou z „vertikální“ linie pocházející od jednoho předka (resp. předků po mateřské i otcovské linii). Pojem *famelíja* má rozměr horizontální – zahrnuje žijící členy příbuzenského svazku obou členů partnerského páru. J. Knejp uvádí v citovaném rukopisu další literaturu, která se podrobněji zabývá specifiky příbuzenských vztahů mezi různými romskými skupinami. Viz též např. Davidová, 1995; Hübschmannová, 1999: 115–136.

ské skupiny uzavírá partnerské vztahy se sourozenci (nebo jejich potomky) z rodiny partnerky (partnera). Také v další generaci pak došlo k posílení nově vzniklého příbuzenského svazku pomocí systému sňatkových strategií označovaného Romy *pre čeranki* – synové Nataši a Dušana Ján a Július si vzali za manželky své sestřenice Miladu a Jarmilu.³⁵ Možné důvody této složité kombinace vysvětlují vzpomínky Tomáše K., druhého syna Nataši a Dušana. Ten jako základní podmínku obnovy archetypálních vzorců příbuzenských vztahů uvádí návrat svých rodičů do prostředí slovenských Jarovnic, kde se tradiční způsob života v té době (osmdesátá a devadesátá léta 20. století) stále ještě dost striktně dodržoval. Nataša se přivdala do rodiny, která v osadě patřila k nejménějším, její tchán nashromáždil poměrně slušný kapitál: „[...] rodiče mého otce mu nabídli rodinný dům, který mu postavili [...], oba dva pracovali a šetřili [...] pro své děti, postavili několik domů [...], tzv. čtveráků, a potom je nabídli svým dětem. Oni všichni žili v nadstandardních podmínkách s ohledem na ty ostatní Romy v jarovnické osadě [...]“³⁶ Možnost navázat nový příbuzenský svazek v těchto podmínkách a utužit jej dalšími sňatky byla tedy zřejmě i pro Natašiny sourozence a část jejich potomků prestižní záležitostí, již neváhali využít. Po změně situace na Slovensku (v průběhu devadesátých let, resp. po přelomu století) se část rodiny převážně ze sociálních důvodů postupně vracela do Ostravy, ale úzký vztah s příbuznými v Jarovnicích jednotlivci i jejich nukleární rodiny ještě nadále udržovaly, i když už ne s takovou intenzitou.

Některé z dalších potomků původního příbuzenského svazku D. (vesměs členové třetí a čtvrté generace) „osud“ v téže době zavál do západní Evropy, dva z nich zkusili štěstí i v Kanadě. Pokud se jim podařilo v cizině uchytit, jejich děti už běžně uzavírají smíšené sňatky. Např. příslušník čtvrté generace Daniel žije už s druhou přítelkyní kanadského původu, s romskými příbuznými se nestýká, už v mládí prohlášoval, že „s cikánkou nikdy žít nechce“.³⁷ I když stále ještě udržuje povědomí o původním širokém příbuzenském společenství, o osudu většiny bratranců a sestřenic či jejich potomků žijících v zahraničí se sám Tomáš K. dozvídá pouze cestou zprostředkovaných zpráv. Pravidelný styk se svými rodiči, Natašou a Dušanem, kteří jsou již v důchodu, udržují nukleární rodiny (i on sám jako single) bydlící v Ostravě. Tomáš k tomu s úsměvem dodává, že maminka výborně vaří tradiční romská jídla (např. *pišota*) a příbuzní se u ní zpravidla setkávají o svátcích a víkendech, kdy je pozve ke stolu.³⁸

35 Knejp, 2010: 59–61. Typy vzájemných příbuzenských sňatků, resp. „sňatků výměnou“ (*pre čeranki*) podrobně rozebírají ve své studii „Transgenerační model transformace sňatkových vzorců v cikánské skupině“ Lenka Budilová a Marek Jakoubek (Budilová, Jakoubek, eds., 2009: 286–325). POZN.RE.D.: Původně pojem *pre čeranki* (sňatek výměnou) popisoval takové dva sňatky, kdy mezi dvěma rodinami došlo k výměně nevěst. Zvláště u dříve typicky dodržované patrilokální postmaritální rezidence byl tento typ výhodou pro všechny zúčastněné (žádná rodina nepřišla o nevěstu a současně nevěsty měly záruku, že se k nim nová rodina bude chovat přijatelně). (Z nepublikovaných přednášek Mileny Hübschmannové).

36 Rozhovor autorky s Tomášem K. (pozn. č. 23).

37 Knejp, 2010: 62.

38 Rozhovor autorky s Tomášem K. (pozn. č. 23)

Z vyprávění pamětníků zachycených v průběhu popisovaného projektu vyplývá, že vzájemné sňatky členů svých příbuzenských svazků buď skutečně nevnímají, nebo o nich nechtějí hovořit, dokonce je i odmítají. „Výběr nevěsty u nás je stejný jak u gádžů, když se dva zamilují do sebe, tak když už si myslí, že je to vážné, tak se domluví rodiče těch dvou [...] a jsou zásnuby a při nich se domluví, kdy bude svatba, kde budou bydlet a tak.“³⁹ Pouze v jednom případě svědectví hovoří o větším zásahu rodičů:⁴⁰ o prvním sňatku své dcery rozhodl otec už v jejích osmnácti letech, v roce 1977 (bylo to pár dní po tom, co dokončila nižší střední školu), na základě předběžné dohody vzdálených rodin, ona sama byla nezkušená, proto souhlasila, i když partnera vůbec neznala, poprvé se viděli až během svatby. Život s ním byl pro ni ubíjející, nerozuměli si. Žila s ním asi tři roky, poté od něj odešla, i když už byla těhotná. Odmítl jí nechat svůj byt, proto se vrátila na čas k rodičům, brzy ale získala (jako státní zaměstnanec) vlastní byt a druhého partnera už si vybrala sama. Další narátorka vypovídá:

„[...] u nás už neexistovalo, že by rodiče domlouvali sňatek, že by nám tata, mama do toho radili [...]. Mi bylo 17, prostě jednou na oslavě v bytě, kde teď bydlíme, v tom domě bydleli jeho rodiče, od toho svého přítele [...] na rozlučku mi dal pusku na líčko, já jsem to brala jako závazné [...], nějak se ten cit prohluboval [...] my jsme spolu chodili rok [...]. My nejsme příbuzní. Otec mého manžela je gádžo, z mé strany jsou oba dva Cigáni, ale moje mamka je maďarská a tata je čistý Cigán.“⁴¹

Paní Zdeňka dodává, že ví, co jsou sňatky *pre čeranki* – podle ní se berou bratřenci vzájemně se sestřenicemi. Několik takových rodin ještě v Ostravě znala:

„[...] vedle nás kdysi bydleli v jiném domě, kousek od nás, měli spolu děti, ten jejich syn má rozštěp na rtu, dcera špatně mluví [...]. Dověděla jsem se, až když jsem byla starší, že oni jsou bratranec se sestřenicí [...]. Ještě respektují svoje rodiče a drží tu tradici, většinou jsou to lidi z východu, Poprad, Košice, Spišská Nová Ves [...]“⁴²

39 Písemná výpověď rodiny P. (*1957, *1958) pro výzkum, pořízená prostřednictvím J. Knejpů v květnu 2011.

40 Rozhovor J. Knejpů se Zdeňkou B. (pozn. č. 11).

41 Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 15).

42 Tamtéž. Výpověď narátorky ovšem prokazuje, že výraz *pre čeranki* sice zná, ale nevysvětluje jej přesně (viz pozn. č. 35). Podobný typ odpovědi také nemusí zcela jednoznačně odrážet realitu, narátorka ví spíše z majoritního prostředí, že sňatky mezi příbuznými se nepovažují za vhodné právě z genetických důvodů; může to být tedy odpověď ve stylu „respondent odpovídá tak, jak to chce tazatel slyšet“. I ve všech ostatních rozhovorech ovšem při nepřímých dotazech na způsob, jak se budoucí partneři poznali, svědčí odpovědi spíše pro to, že v novém prostředí průmyslového města ztrácely kombinované sňatky v rámci příbuzenských skupin svůj smysl. Větší roli při seznamování hrála setkání na pracovišti nebo v rámci aktivit ve volném čase (taneční zábavy, náhodná setkání u známých apod.) Na druhé straně je ovšem třeba přiznat, že v oblasti příbuzenských vztahů zatím zůstává hodně nejasností a otevřených otázek, výpovědi narátorů jsou často neurčité (někdy i vyhýbavé). Neochotu přiznat příbuzenské vztahy v rámci „solidárních sítí“ potvrzují i výsledky stacionárního výzkumu z let 2002–2003, který se odehrával v blízkosti bydliště předchozí narátorky. Blíže viz Hajská, Poduška, 2004: 33, ad.

Pan Ladislav K. a další respondenti zřejmě výraz „*pre čeranki*“ nikdy neslyšeli, nedovedou jej ani správně vyslovit a netuší, že zpravidla nějak souvisel se svazky mezi příbuzenskými skupinami.

Většina narátorů středního věku má povědomí o příbuzných žijících mimo Ostravsko, dovedou vypočítat tety, strýce i jejich děti, jména všech svých spřízněných vrstevníků ale už většinou neznají. Občas o nich slyší nějaké zprávy zprostředkovaně, většinou od tet, které bydlí v Ostravě. Shodují se v tom, že se vzdálenými příbuznými už se téměř nestýkají, paní Zdeňka B. například tvrdí, že některé své bratrance a sestřenice už neviděla více než deset let. Paní Iveta Ch. ví, že má někde u Karlových Varů matčinu tetu (sestru své babičky), ale nikdy v životě se s ní nesetkala. V prostředí města se zřejmě postupně mění i tradiční vztahy mezi tchýní a přivdanou mladou ženou (v tradiční rodině se zpravidla přivdala nevěsta do rodiny partnera, tchýně jí vypomáhala s vedením domácnosti a výchovou prvního dítěte, poučovala ji o rodinných zvyklostech apod.). Paní Zdeňka P. se sice přistěhovala do rodiny svého partnera na Zárubku, ale brzy se osamostatnili, zrekonstruovali si přidělený byt (v téže lokalitě). Od své tchýně se od té doby Zdeňka zřetelně distancuje, na ulici sice ji i členy její rodiny pozdraví, ale odmítá k nim chodit, i když žijí v sousedním domě. Podle svých slov se mnohem lépe snáší se sousedkami, které nepatří do manželova příbuzenstva, vztahy stále udržuje jen se svou vlastní rodinou. I její přítel termínem „mama“ oslovuje její matku, s vlastními příbuznými příliš nekomunikuje, Zdeňka říká, že „*oba si chtějí chránit své soukromí*.“⁴³ Autoři stacionárního výzkumu, s jejichž výstupem srovnávám námi získané výpovědi, sice na jedné straně potvrzují, že v uzavřeném prostředí ghetta se ještě v současné době vyskytují archetypální vazby; žijí tu dvě příbuzenské skupiny, jež sami výzkumníci označují jako „fajty“, počet jejich členů je kolem třiceti. Zároveň ale konstatují, že ostatní obyvatelé lokality se jim vyhýbají, považují jejich příslušníky za nepřizpůsobivé, v jednom případě dokonce za zloděje. Ostatní obyvatelé spojují v současnosti už pevněji spíše sociální než příbuzenské vazby, popisovanou situaci bychom mohli označit jako typické lokální, nikoliv výlučně příbuzenské společenství. Před sestěhováním příbuzných do jednoho bytu v případě ztráty střechy nad hlavou dokonce podle této zprávy dávají obyvatelé lokality přednost ubytovně.⁴⁴

Asi polovina z oslovených narátorů potvrzuje, že výrazně s jejich příbuzenskými vztahy zamíchaly odchody příbuzných do ciziny v souvislosti s boomem exodu do Kanady a západní Evropy na přelomu tisíciletí. Příbuzní běžně odcházejí za hranice a vracejí se opět do Ostravy i vícekrát; k nejsložitějším patří případ sestry pana Josefa D., která žila v Německu, pak přibližně osm let ve Španěl-

43 Rozhovory A. Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 16), J. Knejsa se Zdeňkou B. (pozn. č. 12), P. Nováček s Ladislavem K. (pozn. č. 13). Rozhovor autorky s Ivetou Ch. (*1972), Ostrava 12.12.2012.

44 Podrobněji viz Hajská-Poduška, 2004: 24-25, 37.

sku a dalších evropských zemích (pan D. dodává, že střídala partnery a žila dost nevázaně). Pak se na čas vrátila do Ostravy a zřejmě náhodně se seznámila s Řekem, který byl na návštěvě na Ostravsku u příbuzných. Po narození syna nakonec odešla za svým posledním partnerem do jeho domova v řeckých horách, mají už tři děti. S ostravskou rodinou udržuje styk jen prostřednictvím své matky, která její rodinu navštívila několikrát na delší dobu. Se sourozenci si sestra píše přes facebook a telefonuje. Své děti neučí česky, respektuje manželovu venkovskou rodinu, její patriarchální vztahy a zvyky. Pan D. doufá, že „[...] až její děti budou větší, snad se samy budou chtít podívat do Česka, naučit se řeč. Nejstarší synovec je pětiletý, má ještě českou národnost, sestře se narodil před svatbou, jestli se tam ta situace nezlepší, třeba sám přijede.“⁴⁵

Natrvalo zůstali žít sourozenci či děti části narátorů hlavně v Kanadě a ve Velké Británii. Paní Miroslava M. má blízko Londýna dva bratry, kterým se dobře daří, společně založili malý soukromý podnik. Romů z Česka je tam v okolí více, ale pokud paní Miroslava ví, stýkají se častěji jen rodiny bratří mezi sebou. Bratři a hlavně jejich partnerky měli zpočátku problémy s angličtinou, naučili se ji lépe vlastně až od svých dětí, které tam už chodí do školy, mají anglické kamarády a v novém prostředí si bez problémů zvykly. Její vlastní rodina zůstala celá v Ostravě, s příbuznými z Británie udržují pravidelný kontakt prostřednictvím sociálních sítí na internetu. Svým rodičům by bratři rádi cestu do Británie zaplatili, ale ti se bojí letět letadlem. Zdá se, že i v ostatních případech možnost sledovat děti a jejich rodiny (žijící v cizině) „naživo“ přes skype nahrazuje stále častěji zejména v případě starší generace přímý styk.⁴⁶ Odchody za příbuznými v cizině a návraty do Ostravy nejsou už v současnosti tak časté. Ti, kdo nezískali v cizině práci a nenaučili se jazyk, žili po návratu ze sociálních dávek a původní bydliště většinou ztratili. Často pak komplikovali bytovou situaci svých rodičů či dalších ostravských příbuzných, k nimž se nastěhovali, ale nebyli ochotni se podílet např. na nákladech za bydlení.⁴⁷ Výjimkou však nejsou ani případy, kdy se děti vrátily v případě nemoci nebo ovdovění rodičů, zejména pokud nestihly v ci-

45 Rozhovor Pavlína Novákové s Josefem D. (*1975), Ostrava 29.4.2011. Se svým dnešním řeckým manželem se sestra pana D. mohla seznámit na Ostravsku v prostředí, kde dodnes žije část řeckých imigrantů do ČSR z doby po druhé světové válce, kdy prchali z vlasti před občanskou válkou. Podrobněji viz: Hradečný, 2000.

46 Rozhovor autorky s paní Miroslavou M. (*1973), Ostrava 10.12.2012. Totéž potvrzují i pracovníci neziskových organizací, např. o. s. Vzájemné soužití, nebo spolupracovnice paní Miroslavy a Lýdie Poláckové, romské aktivistky z Ostravy, v současné době vedoucí pobočky Poradny pro občany, občanská a lidská práva v Ostravě. Paní Lýdie má bohaté zkušenosti z práce s romskými klienty z předcházejících let, kdy dlouhodobě pracovala jako koordinátorka Magistrátu města Ostravy pro práci s romskými obyvateli. V té době potvrdila autorce v několika opakovaných rozhovorech, resp. při svých besedách se studenty Ostravské univerzity dále uváděné skutečnosti o problémech s chaotickými migračními pohyby ostravských Romů od poloviny devadesátých let 20. století. Při odchodu do ciziny často rozprodaly rodiny všechnu majetek, po návratu pak žily v Ostravě bez prostředků u příbuzných, žádaly o sociální podpory, měly problémy s evidencí apod.

47 Rozhovor autorky s Lýdií Poláckovou, Ostrava 10.3.2000., viz též pozn. 46.

zině navázat trvalejší partnerské vztahy. Paní Zlata S. jela do Británie za rodinou své sestry, byla tam velmi spokojená:

„[...] no trochu tak pro mě ta bariéra byla angličtina [...], ale líbil se mi celkově přístup lidí, že se k sobě chovají úplně jinak než tady v Česku [...]. Měla jsem tam přitele, bydleli jsme všichni společně, skládali se na nájem, my jsme si platili jeden pokoj [...]. Byla jsem tam přes rok a vrátila jsem se z důvodu, že mi vlastně otec onemocněl, nechtěla jsem nechat mamku, protože by na všecko byla sama, a potom jsem tady zůstala[...].“⁴⁸

Ve většině sledovaných rodin dodnes přežívá velmi silný vztah zejména v základních rodinných liniích – především mezi romskými prarodiči, rodiči a dětmi v nukleárních rodinách a většinou i mezi sourozenci. Ladislav K. potvrzuje, že ještě za života jeho rodičů:

„[...] rodinný příslušník musel pomoci druhému v nouzi, v bídě. Neexistovalo, aby řekl, že nemá čas nebo že nemůže. A byla to velká čest, když někdo někoho požádal o pomoc. Já sám jsem asi před deseti roky [...] – můj bratr se ocitl v nouzi tím, že se rozvedl, [...] manželka mu dala vystěhování z bytu. No a my jsme nechtěli, aby s dětma byl někde na ubytovně [...], tak jsme je vzali k sobě do bytu. Bydleli u nás několik měsíců a prostě jsme byli rádi, že jim pomáháme [...], a oni, když my jsme potřebovali, tak nám potom taky pomohli.“⁴⁹

Paní Zdeňka B. už dvakrát řešila problém svého staršího bratra, který upadl do závislosti na drogách. Nejdříve jej celá rodina odsuzovala, ale když pak viděli, že se snaží sám ze závislosti dostat, znovu jej přijali mezi sebe. Abstinence mu bohužel nevydržela, ale celá rodina jej teď podporuje, hlavně jim jde o to, aby nezapadl mezi kriminálníky, doufají, že s jejich pomocí se přece jen vzpamatuje.⁵⁰ Podobný postoj zaujímal vůči své matce, jež propadla gamblerství, romský aktivista Jan Horváth. Dokud žila, snažil se jí domlouvat, doslova ji „hlídal“, podle vlastních slov byl i tvrdý. Po její náhlé smrti však na ni vzpomínal v dobrém, psal o ní nekrology plné lásky – tak, jak to tradice přikazuje dobrému romskému synovi.⁵¹

V rámci dnešních už převážně nukleárních romských rodin se udržují poměrně silně tradice původních rolí jednotlivých jejích členů, zejména muže a ženy, ale také dětí. V podstatě všichni naratoři žijící v partnerských vztazích potvrzují, že spolu začali žít (resp. uzavírali první partnerství) před dvacátým rokem života.

48 Rozhovor Miroslavy Majovské se Zlatou S. (*1986), Ostrava 4.5.2011.

49 Rozhovor Pavlíně Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13).

50 Rozhovor J. Knejsy se Zdeňkou B. (pozn. č. 11), Ostrava 20.7.2011.

51 Podrobněji viz Pavelčíková, 2010: 91-92; dále rozhovor J. Knejsy se Zdeňkou B. (pozn. č. 11), Ostrava 20.7.2011.

Muži stále ještě preferují „pocitivost“ partnerky, žena respektuje přání druhá, pokud jde o počet dětí i jeho nechuť k ochraně před početím, v tradiční rodině se podřizovala i v řadě dalších ohledů. Striktně se od ní vyžadovala věrnost, veškerá starost o rodinu, děti a domácnost byla její samozřejmou povinností. Role ženy pak výrazně roste s jejím věkem, zejména synové ji často chrání i před hrubostmi otce, respektují její názor. Starší ženy, jak jsem ostatně už zmiňovala, jsou také poslední spojnicí se širší rodinou; udržují vzájemně mezi sebou silné sociální sítě, zejména pokud ještě žijí v jedné lokalitě. Zdeňka B. například zdůrazňovala:

„[...] když se doma něco řešilo, všichni se sešli a řešilo se to společně. Všecky nápady se zvážily a nějak se vybralo to nejlepší. I ta žena má právo říct, co se jí nelíbí [...]. Ale vím, že jako otec měl vždycky hlavní slovo, když se něco rozhodovalo, že jako hlava rodiny [...], prostě se vědělo, že má třeba rozhodnout o tom, co budou děti dělat [...], a když třeba nesouhlasila babička, je to osoba, která už je starší a má něco za sebou, tak se to musí brát na zřetel.“⁵²

Povinností starších dětí je starat se o mladší sourozence, z dřívějších výzkumů např. vím, že to často negativně ovlivňovalo i jejich školní docházku. Uvnitř dvorků domů, jež obývají romské rodiny, ostatně i dnes spatříme běžně s kočárky starší děti, většina z nich – samozřejmě hlavně dívky – se umí o nemluvně postarat se vši péčí.⁵³

Dalším celkem běžným jevem, který způsobuje proměnu původních příbuzenských svazků, jsou v Ostravě dost časté smíšené sňatky. Podle respondentů romské rodiny svým dětem ve styku ani společném životě s „gádži“ nebrání, partnerské vztahy s příslušníky majority jsou dokonce běžnější, než s příslušníky cizích romských rodin (zejména pokud jsou považovány za „nečisté“). Už v dřívějších výzkumech jsme naráželi na smíšená manželství, která alespoň podle tvrzení narátorů bez problémů fungovala. Pan Rudolf H. z Mariánských Hor sdělil, že „gádže“ si vzaly jeho dvě sestry, sám má dokonce tři zetě z majoritního prostředí, kteří se velmi dobře přizpůsobili životu romské rodiny, dokonce se naučili i základy romštiny, kterou on sám se svou družkou ještě používali.⁵⁴ Manželé Miroslav a Marie Č. mají nejstaršího syna Mirka, který si vzal děvče ze Studénky:

„[...] Ona je Češka, jo, zatím jim to klapě [...], on robí, on je slušný synek [...], její mama a tata bývali s nama v jednom vchodě, oni nás znali dobře, věděli, jací jsme, a moje rodina, jaká je slušná, takže tam nebyl žádný problém [...] a teď si

⁵² Tamtéž.

⁵³ Rodině věnuje pozornost většina současných výzkumů, k dispozici jsou i přímé výpovědi z řady zkoumaných lokalit, samozřejmě není možno v předkládaném textu sledovat všechny souvislosti. Podrobněji viz např. Kaleja, 2010: 101-108, týž, 2012:113-127. Tamtéž další literatura.

⁵⁴ Rozhovor Rostislava Černého s Rudolfem H. (*1940), Ostrava 3.5.2000. (Černý, 2001:129).

žijí dobře, mají tři děcka [...], ona je taková solidní [...], žena si s ní rozumí lepší než s nějakou romskou nevěstou [...], dobrá je, vůbec nemáme proti ní nic, ona je zvyklá s náma [...] a mi to je jedno, hlavně že syn se s ní dorozumí.“⁵⁵

Šárka K., studentka sociální práce na Ostravské univerzitě, má za sebou hodně složitý příběh osobní i rodinný, pronásledovaly ji choroby, její původní romská rodina se rozpadla, vychovával ji otčím a babička. Šárka má i další vzdálené příbuzné, i v Anglii, ale nic bližšího o nich neví. Matka žije v Německu, nedávno si přijela vyřídit osobní dokumenty, chce prý odjet do Anglie, setkaly se po delší době. Šárka se sice stýká se svými vrstevníky mezi Romy, ale přítele si našla v majoritním prostředí, je o jedenáct let starší než ona, morálně ji podporuje, pomáhá při studiu, sama říká, že starší přítel jí vlastně nahrazuje to, co nenašla u své vlastní rodiny – je spíš něco jako její starší bratr.⁵⁶

Synové paní Zdeňky P. mají oba dobré postavení, mladší dokonce vystudoval odbornou školu, starší pracuje jako mistr v automobilce Hyundai. Možná proto (ale také vzhledem k tomu, že jejich rodiče bydleli na Dubině „mezi bílými“) mají oba partnerky majoritního původu. Ona sama říká, že jsou celá rodina „hodně adaptovaní“:

„[...] vedou úplně jiný způsob života. Ale byly problémy spíš na druhé straně – u rodičů těch děvčat. Ze začátku byli proti i u toho Saši, ale pak, protože i mně znali z vidění, věděli, jaká jsme rodina [...], no a teď už jsou spolu šestý rok, a myslím, že je to v pohodě a že ho berou [...]. A to ten starší to měl horší, protože tam se dodnes nestýkáme s její rodinou [...]. Já jsem je v životě neviděla [...], oni se s Romy nestýkají. I když já třeba mám lepší vzdělání, než její rodiče [...], ale on to neřeší, nežije s nimi [...], jeho žena dokonce říká, že rodiče nepotřebuje. No, uvidíme, na kolik jim to vydrží, jestli to bude pořád dobrý vztah [...].“⁵⁷

Ve výzkumu jsme se pouze jednou setkali se svědectvím, že smíšené manželství ztroskotalo – šlo o rodinu, kde ještě měli rodiče u starších dětí přece jen vliv na výběr partnera. Paní Zdeňka B. ve svém vlastním případě uváděla, že rodiče sňatek neovlivňují, později ale vypráví o svých bratrech: nejstarší bratr Mirek si vybral ženu sám v Ostravě, další v pořadí Jirka neměl tady štěstí, proto s ním rodiče odjeli do Čech (z kontextu je pravděpodobné, že šlo o sňatek v rámci vzdálenější rodiny):

„[...] tak on si přivezl nevěstu odtamtud a jsou taky dodnes spolu, vychovali tři dcery. No a ten nejmladší, ten si vzal Češku – [...] ale tam to nefungovalo, [...] je to asi rok, co se rozvedl, vychoval dvě děti, ale nebylo to, co mělo být.“⁵⁸

55 Rozhovor Ladislavy Skýbové s manželi Miroslavem (*1965) a Marií (*1968) H., Havířov 2.2.2012.

56 Rozhovor autorky s Šárkou K. (*1998) Ostrava, 18.2.2011.

57 Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11).

58 Rozhovor A. Musíla se Zdeňkou P. (pozn. č. 15).

Poněkud nezvyklý příklad smíšeného partnerství lící v případové studii z Ostravy romská aktivistka Lýdie Poláčková. Je to případ Jiřinky S., která pochází sama ze smíšené rodiny – její matka je Romka, tatínek pochází z Moravy, není romského původu, rodina je plně integrovaná. Už 19 let žije Jiřinka s vnukem (dnes již zemřelého) známého olašského „krále“ Lipy (pův. jméno Stojka) – vlastně jediné díky tomu, že dědeček vnuka miloval a oblíbil si i ji. Žijí s partnerem v dvoupokojovém panelovém bytě, mají dva syny. Druh se pokoušel přes léto 1999 najít práci v Británii, ale neuspěl, vrátil se domů. Jiřinka je vyučená servírkou, ale v branži nepracovala, snažila se přizpůsobit olašským zvykům (vlastní rodina partnera ji přijala až po sedmi letech známosti se synem), ale odmítla užívat některé jejich praktiky. Asi čtyři roky prodávala po domácnostech falešný Zepter (exkluzivní domácí potřeby), ale nechala toho, když začali Olaši v těchto domácnostech krást.⁵⁹ V Ostravě je podobný příklad zřejmě dost výjimečný, zdejší olašské rodinné klany si stále ještě udržují svou uzavřenost a izolaci jak od ostatních Romů, tak i od majority.

Dodržování tradic, zvykoslovných obřadů, duchovní život ostravských Romů

Pro všechny skupiny romského obyvatelstva v Evropě i mimo ni platí, že až do 20. století jejich příslušníci nevytvářeli písemnou kulturu (v naprosté většině byli negramotní), jejich duchovní život naplňovalo především tradiční zvykosloví, spojené s různorodými folklorními projevy (zpravidla se zdůrazňuje hudba a tanec, ale mnozí z nich jsou i dnes známi jako zruční umělci řemeslníci či insitní malíři a sochaři, rozvíjí se i krásná literatura). Významnou roli v romském folkloru hrály pohádky (spíše pro dospělé než pro děti), a příběhy, jež uměli jejich vypravěči bohatě vyšperkovat svou fantazií.

Původní věrské představy Romů v době příchodu do Evropy měly povahu animistických mýtů. Část z nich zachytili sice autoři prvních odborných publikací o Cikánech ještě v 19. století, ale v duchovním světě současných romských skupin už z nich zůstaly jen drobné střípky.⁶⁰ Po příchodu do Evropy se většina romských skupin přizpůsobovala náboženskému vyznání majority, v chápání okolního světa však zůstávala řada tradičních zvyklostí a představ. Ve vyprávění narátorů jsme zachytili jak starší tradice, tak i řadu zajímavých současných souvislostí jejich duchovního světa. Většina autorů se shoduje v tom, že přijetí náboženských představ a symbolů majority neznamena, že by se z Romů stali prakti-

⁵⁹ Viz Poláčková, In: Davidová 2010. Rozhovor je ve formě případové studie na vloženém CD, pořídila jej L. Poláčková v Ostravě s Jiřinkou (datum narození ani datum rozhovoru neuvedeny). Nelegální (tzv. doplňkové) obživné aktivity někdejších kočovných Romů (v tomto případě tzv. Lovarů – dříve překupníci koní) představují složitý problém, kterému jsem se věnovala např. ve svém článku o kriminalitě Romů na Ostravsku v letech 1984–1989 (v tisku pro sborník Ústavu sociologie FF Univerzity ve Wroclavi).

⁶⁰ Podrobněji viz: Pavelčíková, Pavelčík 2001.

kující věřící. Na církevních svátcích a obřadech je spíše zaujala jejich vnější okázalost, možnost využít jich k utužení vazeb v rámci příbuzenského svazku, v některých případech také k navázání specifických vztahů s majoritními sousedy. Zejména ve způsobu oslav jednotlivých svátků církevního roku nenajdeme větší množství původních romských zvyků, většinou se jedná pouze o menší odchylky (tradiční jídla, uctívání zemřelých předků) od majoritních zvyklostí.

Část narátorů srovnávala dnešní oslavy se vzpomínkami na dětství, kdy se např. slavily ještě tradičním způsobem vánoční svátky (zejména popisovali průběh Štědrého večera):

„[...] připraví se stromeček, [...] muž zabalí dárky, žena připravuje večeři. Všichni se svátečně oblečou, muž v kravatě, ženy si na sebe dají všechno zlato, které mají [...]. Před jídlem pronese nejstarší z rodu proslov, ve kterém zhodnotí minulý rok, děkuje zaň rodině. Otec říkal proslov v romštině, ale nikdo z dětí mu nerozuměl, dnes už se mluví česky. Během dne měly děti hlad, matka jim přes den nedala jídlo, aby viděly zlaté prasátko.“⁶¹

Hodnocení průběhu celého roku váženým mužským členem rodiny v romštině potvrzují i další respondenti. Také v ostatních rodinách se mísily majoritní zvyky s typicky romskými – většina žen např. nepřipravuje k večeři ryby a salát, ale spíše oblíbená vlastní tradiční jídla (silný vývar, *pišota*, makové koláče, *šinga* – záviňky s jablky a mákem apod.). Důležité je konzumovat jídla z mouky, která je symbolem dostatku. Do hrnce s vodou na halušky se dávala čistě omytá mince, aby bylo dost peněz (ty zajišťovala i tradiční čočka na Silvestra).⁶² U oláských Romů se schází o Vánocích celé příbuzenstvo, je připravena hostina, zpívá se a tančí, podobným způsobem slaví Vánoce i některé usedlé rodiny, příbuzní se ale navštěvují postupně až v dalších svátečních dnech.⁶³ Jiní narátoři zmiňovali, že už široké příbuzenstvo na oslavy nezvou, protože to přijde moc draho. Pod stůl se podobně jako v křesťanských rodinách dříve dávala sláma, připomínající místo Ježíšova narození. Starší Romové znají z vyprávění, že na Štěpána chodili jejich předkové po koledě v majoritní vesnici a zpívali i vlastní romské koledy. Velmi starou tradici, kterou dodnes mnohé rodiny dodržují, má další typický romský vánoční zvyk – na okno nebo na stůl se položí po večeři zbytky jídla pro „*mule*“ (duše zemřelých), aby se rodině nemstily. Za mrtvé příbuzné se také zapálí svíčky, aby věděli, že na ně všichni vzpomínají a že jsou mezi žijícími vítáni. Paní Zdeňka B. si pamatuje na vyprávění babičky, že v chýši na Slovensku se věšel stromeček pod strop, aby bylo více místa, zdobil se ořechy, jablky, papírovými ozdobami. V Ostravě ale slaví její rodina Vánoce

61 Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11).

62 Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (poznámka č. 15).

63 Tamtéž.

úplně stejně, jako majoritní sousedé.⁶⁴ Totéž platí o Velikonocích, jen místo polévání děvčat vodou používají romští hoši zásadně levné voňavky. Jiné svátky církevního roku nikdo z pamětníků neuváděl.

Mnohem důsledněji se dodnes udržují v romském prostředí zvyky, resp. jejich pozůstatky spojené s životními milníky. Prvním z nich je narození dítěte. To je vždy netrpělivě očekáváno, zejména u prvorodiček a jejich rodin. Dnes sice většina romských žen odrodí v porodnici, tu však zejména starší rodičky často předčasně opustí, aby se doma mohly starat o starší děti. Pokud zůstane déle v péči zdravotnického zařízení, zpravidla ji i dítě navštěvují na neonatálním oddělení členové širší rodiny.⁶⁵ Většina výpovědí potvrzuje, že se dítěti na ruku hned po narození připevní červená stužka nebo korálky, aby bylo chráněno před uhranutím, zlými duchy – nebo prostě pro štěstí. Pod polštář se ze stejného důvodu dává hřebec nebo jiné předměty s ostřejšími hroty. Pokud není ještě pokřtěné, musí se v noci svítit v místnosti, kde s ním matka leží. Křest probíhá vždy v kostele, kmotři jsou povinni dát dítěti do vínku peníze a přispívat mu i během dalšího života. Po křtu se dítě v tradiční rodině dává na chvíli pod stůl, zřejmě také na ochranu před zlými duchy.⁶⁶

Narátoři většinou potvrzují, že pokud ještě vybírali partnery rodiče, konaly se nejdříve zásnuby (*mangavipen*), při nichž často rodiče domlouvali svazek vzájemně příbuzných mladých párů, které se do té doby vůbec neznaly. Nikdo z nárátorů ale už nepamatuje tradiční romskou svatbu (*bijav*), která se odehrávala v prostředí osady. Svatba na úřadě nebo v kostele se podle jejich svědectví dosud okazale slaví na Slovensku, je to jedna z příležitostí, kdy se schází širší příbuzenstvo. Průběh svatebního dne, jak jej popisují, je velmi podobný jako u majoritní

64 Rozhovor P. Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13), dále výpověď Zdeňky B. (pozn. č. 11), Dáši B. (pozn. č. 12) ad. Víra v přebývání duší zemřelých mezi žijícími potomky ale stále ještě přezívá, minimálně se dodržují alespoň zvyklosti, které s ní byly spojeny. Jídlo se jim nechává na Vánoce, ale i při jiných příležitostech, několik nárátorů se zmínilo o tom, že nejen jejich předkové, ale i oni sami měli ve vypjatých životních situacích pocít, že se zemřelými hovoří, nebo je zahlédli ve velmi živém snu apod. (viz další text).

65 Podrobněji viz např. Kaleja, 2010: 104–105; Problém ovšem nastane, jestliže prvorodička je opuštěná, nezkušená a velmi mladá matka – v tom případě dodnes končí její dítě často v dětském domově, dnes např. také v babyboxu. V tradiční romské rodině pomáhaly s novorozencem mladé matce starší ženy, zejména tchyně, novorozenec se nikdy „neodkládalo“. Tento jev byl spojen až s postupným záměrným rozbíjením tradičních velkorodin od padesátých let 20. století. Podrobněji viz např. Pavelčíková, 1999: 112–117.

66 Rozhovor J. Šedivé s Dášou B. (pozn. č. 12) a J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11). Jako kmotři jsou v současné době zváni blízcí příbuzní romského původu, u nichž se předpokládá, že budou mít prostředky nejen na dar pro novorozence, ale i pro jeho podporu v dalším životě. Právě z toho důvodu u archetypálních rodin ve slovenských romských osadách dávali rodiče jednoznačně přednost kmotrům majoritním, kteří pak nad kmotřencem i jeho nejbližší rodinou drželi jakousi formu „patronátu“ (např. pravidelně poskytovali almužnu). Kmotrovství je v každé tradiční společnosti považováno za těsný příbuzenský svazek, neodmítá se a podle možností plní pak kmotři i své další „povinnosti“. Podrobněji viz Pavelčíková, 2008: 65. Současné výzkumy – např. Markéty Hajské, která se tomuto problému opakovaně věnuje, potvrzují, že i na Slovensku v osadách už roli kmotrů výhradně plní romští příbuzní – je to zřejmě jeden z dalších důkazů krize tradičních vztahů mezi majoritní a romskou societou. Podrobněji viz Hajská, 2004: 252–263.

rodiny – se svatebními dary a penězi pro snoubence, odprošením rodičů, hudbou, tancem apod. Velmi rád vzpomíná na svatby v rodině z doby svého mládí pan Ladislav K., bylo prý vždy veselo. Při vyprávění o slovenské svatbě v rodině zmiňuje, že snoubenci vypili z jedné nádoby červené víno a babička jim žehnala – domnívá se, že to byla součást námluv. V tradiční romské společnosti žila většina partnerů „úředně“ nesezdaná, což platí v mnoha případech dodnes, i když se to mnohdy chápe jako nový jev: *„Já sem neměla svadbu, já už su ten moderní typ, víc mi vyhovuje takto žít [...], druhovi říkám pořád manžel, jsem s ním od sedmnácti [...], ale nejsme svoji.“*⁶⁷

Nejpřísněji dodržovaným souborem tradičních zvyků jsou ovšem obřady, jež souvisejí s úmrtím a pohřbem. To bezesporu souvisí s již připomínaným „strachem z duší zemřelých“ a snahou na ně myslet jen v dobrém, aby si je žijící nerozhněvali. Tyto zvyklosti se dodržují bez ohledu na víru v Boha a příslušnost ke konkrétní církvi. V podstatě všichni narátoři potvrzují, že v jejich rodině stále ještě přezívá (nebo byli toho alespoň svědky u příbuzných) několikadenní „vartování“ u odkryté rakve, kdy se ve dne v noci střídají příbuzní, vzpomínají na příhody ze života zemřelého, zejména na jeho dobré skutky. Paní Jiřinka, jak narátorku jmenuje Lýdie Poláčková, popisuje „vartování“ a držení smutku u olašských Romů:

*„[...] verastáš [...] drží se smutek, tři dny se pije, ale v bytě zemřelého se nesmí jíst. Po pohřbu se drží kar. Chlapci se po pohřbu šest týdnů neholí, ženy si nožem odřežou (nebo ustříhnou) kus vlasů [...]. Na pohřeb se neparádí, ale jdou všichni z nípós [olašský termín pro výraz fajta]. Rok se drží smutek [...]. A za rok se sejdou [...] jen muži z toho nípós ... a na hrob líjí vodku a sami se s mrtvým jako napíjí [...].“*⁶⁸

Usedlé skupiny už sice nedodržují vartování tak přísně, ale platí u nich také řada neporušitelných zásad:

*„[...] ctíme mrtvé a věříme na mule, dávají se do rakve peníze, zlato, svaté obrázky, věci které měl mrtvý rád jako cigarety a podobně [...]“. „[...] nakoupí se jídlo, nějaké to pití, a rodina jí, pije, mluví se o tom zemřelém. Mluví se o něm v tom dobrém [...], vartování trvá tak tři dny, i víc [...], všichni si vezmeme volno v práci [...], naše tradice je pohřbívat do země, neupalujeme své mrtvé [...], církevní pohřeb musí být.“*⁶⁹

67 Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11). Ostatní narátoři prozrazují úředně nesezdané partnerství spíše nepřímo, někteří však zdůrazňují, že jejich vlastní svatba byla velmi okázalá (např. Ladislav K.), s účastí širšího příbuzenstva, množstvím darů apod., i v těchto výpovědích ovšem může být obsažena snaha odpovědět tak, jak to chce tazatel slyšet.

68 Případová studie k rozdílnostem chápání kvality života – viz Davidová, 2010 (pozn. č. 58).

69 Rozhovor P. Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13), písemná vzpomínka manželů P. (pozn. č. 39).

Další svědectví zajímavým způsobem popisuje přezívání víry v posmrtný život duše a v její schopnost promlouvat s žijícími členy rodiny:

„[...] A babička ta vždycky mi vykládala o tom, jako když někdo zemře [...], když jsem se ptala [...] – no co by bylo, zemře, tělo zůstane, ale ta duše žije dál [...]. A že jako nesmíme mu dát boty do rakve [...] nebo on bude chodit a bude tě strašit [...], že se mu dává do rakve, co on měl rád, cigarety nebo fajfku [...], někdy i püllitr, protože si někdo upil rád [...], a vždycky se dává i drobné peníze, aby jako mohla [duše – pozn. autorky] vyplatit tu cestu [...] a babička říkala, že viděla někoho, kdo byl po smrti [...], ale ne zepředu, ale jenom tak z pülky, z boku [...].“

Vzpomínky na babičku jsou u paní Zdeňky B. zvlášť silné, protože ji vychovávala v době, kdy její matka pracovala na směny a neměla na ni dostatek času. Babička byla výborná vypravěčka, proto asi tolik působila na svoji vnučku. Byla doba, kdy babiččiným historkám Zdeňka moc nevěřila, ale pak se prý sama přesvědčila, že člověk může velmi silně cítit na dálku, že se s někým z blízkých příbuzných něco nedobrého děje, že už třeba ani nežijí: *„[...] matka mi zemřela v nemocnici [...], nestihli jsme s ní být, když padla do komatu [...], já jsem spala a zdálo se mně [...], ona jako by za mnou přišla a ptala se mě, proč jsem ji tam nechala [...], já jsem jí v tom snu říkala, že ráno přijdu [...], ale ona kroutila hlavou, že už je pozdě.“* Po příchodu do nemocnice pak druhý den Zdeňka B. zjistila, že maminka zemřela právě v tom okamžiku, kdy ji viděla ve snu. Podobné pocity měla, když se nešťastnou náhodou smrtelně zranil a zemřel její otec, aniž by o tom rodina věděla – ztratil se, hledali ho a ona najednou měla pocit, že ji volá. Když ho konečně našli, byl už po smrti.⁷⁰

Vztah k náboženské víře a obřadům není u většiny Romů tradičně příliš intenzivní. Část našich narátorů vypovídá, že v dospělosti úplně přestali věřit v Boha, ostatní spíše konstatují, že jejich víra je „vnitřní“, nepotřebují kvůli ní navštěvovat pravidelně bohoslužby, modlit se, navíc ji mají spojenou (propletenou) s popsávanými mýty. Jen v jednom případě vzpomínala narátorka, že její „maďarská“ babička byla hluboce zbožná, stále se modlila a chodila i pravidelně do kostela. Ona sama ale v Ostravě tuto potřebu nikdy zvlášť nepocítila, ani její rodina víru navenek nijak zvlášť neprožívá. Autoři odborných etnologických studií uvádějí, že zejména ve

⁷⁰ Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11). Ladislav K. vnímá „přítomnost *mulů*“ racionálněji, přesto ale připouští, že jeho otec mu těsně po své smrti dal silné znamení, stejně i jeho manželce: *„[...] ale nebyl to už on sám, ale jeho duše v nějakém mezíprostoru.“* Nevěří ale tomu, že by *mule* i později chodili „dolu“ a strašili příbuzné (viz Rozhovor s P. Nováčkovou, pozn. č. 13). Silné pouto cítí romské rodiny ke každému svému umírajícímu členu, i když jej vážně nemocného odvezou do nemocnice. Aby tolik netrpěl, střídají se u jeho lůžka, drží jej za ruce, vyprávějí a zpívají mu oblíbené písně – tuto tradici např. dodržela rodina Jožky G., známého romského muzikanta z Opavy. Vyprávěli mi to členové jeho rodiny (které jsem znala osobně), když jsem sbírala materiál pro jeho biogram. Viz též Pavelčíková, 1999: 10–11. Rozhovor autorky s Annou a Vojtěchem G. (*1930, *1968), Opava 9.9.1997.

slovenských romských osadách se v poslední době rychle šíří tzv. letniční náboženské hnutí. Z Ostravy máme zatím jen určité náznaky, že i tady by mohlo mít ohlas, nepřímě o tom svědčí celkem stručná zmínka jedné z narátorek:

„[...] Já jsem pokřtěná, ale sama moc nevím, jak je to tam s tím křtem [...], manžel je Nerom, naše děti nechtěl nechat pokřtít [...]. Maminka je křesťanka [...], chodí na takové ty jejich shromáždění, nechodí do kostela. Oni se tam tak schází, on jim káže, vlastně i na zahradě. Oni věří v Ježíše [...].“⁷¹

Vztah romské rodiny a jednotlivců ke vzdělání, otázky školní výchovy

Problém vztahu Romů ke vzdělání patří mezi nejdiskutovanější, zároveň také (alespoň z historického úhlu pohledu) často povrchně vnímané atributy jejich kultury. Práce z různých oborů sociálních věd se spokojují s konstatováním, že romská rodina má k institucionálnímu vzdělávání svých dětí negativní (nebo ambivalentní) vztah, neuvědomuje si jeho význam pro současný společenský vývoj, (což je jedním z důvodů, proč zůstává většina Romů na samém okraji sociální struktury společnosti).⁷² Tomuto tvrzení sice lze přiznat jisté racionální jádro, ale chybí mu hlubší pochopení historických příčin tohoto stavu. Podle mého názoru je možno jej pochopit jedinečně tehdy, když si uvědomíme některé základní souvislosti dlouhodobého vývoje romského obyvatelstva:

Romská kultura měla až do poloviny 20. století nepísemný charakter, její základy i umělecké výtvoř se předávaly dalším generacím výhradně ústní formou; školní vzdělání nemělo pro tradiční způsob života žádnou hodnotu ani význam, navíc bylo nedosažitelné. Ostatně i písemné zprávy o historii, strukturách, kulturních vzorech, mentalitách jednotlivých (heterogenních) romských skupin a všechny jejich další charakteristiky pocházely převážně od neromských autorů.

Výchova mladé generace probíhala v prostředí tradiční romské rozšířené rodiny vesměs nápodobou a domácím výcvikem, naprostá většina Romů nenavštěvovala školu ani v době, kdy pro majoritní mládež už byla školní docházka povinná. V době rozvoje nejsilnějších migračních vln slovenských Romů do českých zemí (padesátá až sedmdesátá léta 20. století) byla ještě převážná část imigrantů negramotná nebo pologramotná – tehdejší odhady uváděly, že pouze asi 20 % mužů a 10-15 % žen zná alespoň základy trivia.⁷³

⁷¹ Rozhovor Pavlíny Nováčkové s Ivetou Ch.

⁷² Kaleja, 2012: 140-141 a 156-158.

⁷³ Podrobněji viz Pavelčíková, 2004: 45-46, tamtéž další zdroje.

Komunistický režim si sice vytkl za cíl potírání negramotnosti, ale až do osmdesátých let 20. století nepodporoval skutečný rozvoj vzdělanosti, nemotivoval romské děti ani dospělé dostatečně k tomu, aby se snažili dosáhnout rovnocenného vzdělání s majoritou. Naprostá většina romských školáků buď navštěvovala zvláštní školy, nebo končila povinnou školní docházku v 5.-7. třídě běžné základní školy.⁷⁴ Rodina pak měla zájem na tom, aby děti co nejrychleji začaly vydělávat, manuální neodborná práce byla po celou dobu existence „socialistické společnosti“ mj. i mzdově preferována. Mladí Romové uzavírali v raném věku partnerství, takže většinou nedokončili vyšší vzdělání ani v případě, že začali navštěvovat učňovskou či jinou střední školu. Navíc pro ně majoritní školství představovalo cizí, často i nepřátelské prostředí, vzdalovalo je od rodiny, která pro ně byla základní oporou (a rozvoj jejich vzdělávání vesměs nijak nepodporovala, stále jí k tomu chyběla základní motivace).⁷⁵ Teprve od osmdesátých let 20. století začal režim sledovat vzdělanostní strukturu Romů a vytvářet určité předpoklady pro její postupné zlepšování.⁷⁶

V průběhu realizace předkládaného projektu jsme se snažili zachytit historické souvislosti i současné problémy vzdělávacího systému z pohledu respondentů v co největší šíři. V podstatě všichni nám potvrdili, že ze Slovenska přicházeli jejich prarodiče (často i rodiče) jako zcela nebo převážně negramotní. Pokud už tam školu navštěvovali, nevzpomínali na ni většinou příliš dobře: „[...] jak jsme museli chodit do školy pěšky, když nám ujel vlak, deset kilometrů do Letanovce [...], sestru ve škole mlátila učitelka rákoskou a moje sestra jí tu rákosku vytrhla z ruky a hodila to po ní [...], otec musel do školy a vynadal učitelce, jak to, že bije jeho dceru [...], ze školy jsme šli domů, pomáhali na poli matce [...]“⁷⁷ Iveta Ch. vzpomíná, že její babička byla úplně negramotná, uměla se jen podepsat a trochu počítat, číst vůbec ne.⁷⁸ Vlasta H. potvrzuje totéž o svých rodičích:

„Mama byla negramotná, ona možná chodila do školy, ale furt do jedné třídy [...], a tak vyšla v druhé třídě a uměla se akorát podepsat [...] a tata vůbec nechodil do školy, on musel robit [...] a o děcka se starat, bo babička tenkrát umřela [...], on se naučil psat a číst, jak šel na vojnu [...]. Potom až sem vyrostla, tak sem se šla učit, jsem chtěla jít na cukrářku do Košic, tam mně nevzali, učí-

⁷⁴ Podrobněji viz Davidová, 1970.

⁷⁵ Problémy s prostředím majoritní školy mi několikrát potvrdil např. zmiňovaný Jan Horváth, který původně absolvoval odborný obor ukončený maturitou; mezi samými majoritními spolužáky se cítil strašně osamělý a záviděl svým sourozencům, že mohou s ostatními romskými dětmi navštěvovat mnohem přívětivější zvláštní školu, kde byli „mezi svými“.

⁷⁶ Podrobněji viz např. Pavelčíková, 2004: 45-46, 50-55, 113.

⁷⁷ Písemná výpověď manželů P. (pozn. č. 39). Letanovce – obec v okrese Spišská Nová Ves, se známou romskou osadou.

⁷⁸ Rozhovor autorky s Ivetou Ch. (pozn. č. 43). Rozhovor Ladislavy Skýbové s manželi Janem a Vlastou H. (*1969, *1970), Havířov 10.6.2011.

telka mi napsala, že mám jít na odborné učiliště – tam byly takové chlapské profese – nástrojář, obráběč kovů [...], mě to nebavilo, asi rok sem tam vydržela [...].⁷⁹ „Maminka byla nejstarší z osmi sourozenců, a proto neměla možnost chodit do školy pravidelně, takže měla jenom šest tříd, ale číst, psát a počítat uměla [...], dědečci byli negramotní, mluvili jenom romsky [...], tatínek byl nejmladší z deseti dětí, ale nechodil do školy, protože chodil pást dobytek [...], uměl se jenom podepsat [...], číst ho naučila maminka v době, kdy jsme byli už na světě čtyři sourozenci. Pamatuji si, že rád četl pohádky, a za svůj životní úspěch počítal, že přečetl ve slovenštině Čachtickou paní [...], nás bylo osm dětí, rodiče se o nás starali vzorně [...], už jsme vyšli všichni základní školu, někteří sourozenci jsou vyučení, dvě máme střední školu s maturitou.“⁸⁰

Naratoři, kteří představují třetí až čtvrtou generaci usazenou v Ostravě a jejím okolí, vesměs absolvovali (alespoň podle svého tvrzení) běžnou základní školu, ale uvádějí i své sourozence nebo příbuzné, kteří navštěvovali školu zvláštní:

„My tři jsme chodili, já a ti moji poslední dva bratři [...] na základní školu, ale ti tři starší [...] – tak mamka je dala hned na zvláštní školu, protože tá byla nejbliž, ona nechtěla dojíždět [...], jakože byla ráda potom, až trochu povyroستly, že to mají blízko, můžou přijít pěšky domů [...]. Mě nesla do první třídy kamarádka od mamky, na Kamenec, já sem propadla v první třídě, [...] to už můj bratr šel do první třídy a s ním jsme vzadu seděli[...].“⁸¹

Předcházející výpověď je mimo jiné zajímavá už tím, že ukazuje na skutečnost, že o zařazení do zvláštní školy nerozhodovaly vždy jen nadřízené komise (souhlas rodičů byl ostatně nutný i v letech komunistického režimu). Důvody mohly (a dodnes mohou) být z hlediska rodičů zcela pragmatické; sami měli vlastní „dobrou“ zkušenost z přátelského prostředí toho typu školy, kterou v dětství sami navštěvovali spolu se svými blízkými příbuznými, učitelé měli na individuální přístup k nim více prostoru i zkušeností (viz pozn. č. 75). Navíc si dlouho vůbec neuvědomovali, že absolvování zvláštní školy znamená velký handicap pro jejich další uplatnění, možnosti vyučení v žádaných oborech či dokonce studia střední školy. Tyto skutečnosti si část z nich začala uvědomovat až po roce 1989, kdy se o problému zvláštního školství začalo veřejně diskutovat a pro vzdělanější Romy se zpočátku otvíraly i první možnosti kariéry ve veřejném či dokonce politickém životě.

⁷⁹ Tamtéž.

⁸⁰ Rozhovor Jiřiny Šedivé s Dášou B. (pozn. č. 12) a jejími rodiči (*1944, *1943), Ostrava 2.2.2011. V době rozhovoru byla Dáša B. romskou asistentkou na základní škole.

⁸¹ Rozhovor A. Musila se Zdeňkou P. (pozn. č. 15).

Jen výjimečně jsme se setkali ve výpovědích s tvrzením, že už představitelé druhé generace přistěhovalců vlastní pílí dosáhli vyššího vzdělání. Paní Zdeňka B. vypovídala o svém otci:

„[...] otec vlastně také neměl žádné vzdělání, ale na té vojně si za ty dva roky udělal celou devítiletku [sic!] No a pak, když už jsem byla já, tak začal studovat a udělal si středoškolské vzdělání a pracoval vlastně celý život na koksově Karolíně jako mistr koksových pecí [...], měl velký respekt, protože on jako byl dost přísný a tvrdý [...]. A mamka moje, ta vlastně byla analfabet, dalo by se říct [...], a když já sem začala chodit do školy, tak se začala učit se mnou zároveň [...], zvládla to normálně a přečetla tolik knih, že někteří tolik nepřečetli za celý život [...]. Já jsem pak ve škole neměla špatné zážitky, jenom na jednu paní učitelku, ta byla dost zlá, tím, že vlastně mě nevyvolávala, i když jsem byla vždycky čistá, upravená. Posadila mě dozadu a ani si mě nevšímala [...], ale otec tam potom udělal pořádek [...]. Jako dítě jsem chtěla být prodavačkou nebo paní učitelkou [...] a pak jsem jako chtěla dělat na poště, úřednice [...]. On mi ani otec nedovolil nějak moc studovat, říkal, že se vdám, budu mít děti [...], žena není od toho, aby živila rodinu [...], ty názory oni měli ještě v sobě [...] a já jsem byla vůbec ráda, že jsem se mohla jít aspoň vyučit na dva roky [...] – to byla ta dvouletá ekonomická spojuje bez maturity v Opavě [...], ale Romka jsem tam byla sama [...]. Po škole jsem pak začala pracovat na poště u přepážky [...] a i když jsem se potom vdala, byla jsem tam, než se mně narodil David [...], pak jsem byla ještě v Přívoze na hlavní, dohromady jedenáct let jsem pracovala [...]“⁸²

Poněkud odlišné prostředí své původní rodiny líčí Iveta Ch., její výpověď ovšem nehovoří o znalostech získaných ve škole, ale o přirozeném nadání dědečka:

„[...] tatínek pochází vlastně ze sedmi dětí a to byli úplně jiní, ta rodina. Byla hodně asimilovaná [...], hlavně děda, ten byl takový strašně chytrý člověk [...], cvičil jógu, jedl zdravě. On ještě pořád jezdil na kole, všude se na něm dopravoval až do 76 let [...], četl takové různé filozofické věci, [...] a vůbec byl takový, jakože inteligentní člověk [...] – on nestudoval, zajímal se o to sám od sebe, protože ho to bavilo [...] a žil zdravě, sbíral a jedl bylinky [...] a taky hrával na klarinet, na harmoniku [...], měl samé vyznamenání z práce [...], on dělal na koksově [...], měl na zdi samé vyznamenání [...] – nejlepší pracovník, ještě za komunistů [...]“⁸³

82 Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11). Výpověď této narátorky se zdá být místy dost nadsazená. Snaží se sebe i svou rodinu líčit jako vzorovou, na druhé straně v rozsáhlém záznamu najdeme např. ve výpovědích o rodičích směs tradičních názorů a jimi motivovaného jednání (předem domluvená svatba) a snahy vyrovnat se s požadavky majority, racionální poznámky narátorka místy mísí se svými sny a vizemi – viz pozn. č. 42, 50.

83 Rozhovor P. Nováčkové s Ivetou Ch. Ani tuto výpověď není možno jednoznačně ověřit, ovšem z jiných typů pramenů je známo, že představitelé komunistického režimu si už od konce padesátých let

Ostatní narátoři líčí pak své vlastní zážitky ze školy, snahu po vyučení i neúspěchy a problémy, s nimiž se na učňovských školách setkávali oni sami či jejich sourozenci (odloučení od rodiny, posměch nebo šikana ze strany spolužáků, nedostatek vytrvalosti apod.). Přesto téměř jednoznačně potvrzují, že si význam vzdělávání (alespoň vyučení) svých potomků uvědomují a snaží se je podporovat: „[...] oni byli chytří, moje děti [...], Mirek měl samé jedničky, chtěl se vyučit elektrikářem, ale někteří kluci mu tam vyhrožovali, tak toho nechal [...], ten druhý se učí na zedníka, chodil do Kelče, teď pokračuje v Havířově, tři roky [...]. V Jičíně se učil jeden syn na kuchaře [...]“. ⁸⁴ Rodina pana D. pravidelně chodí do školy na třídní schůzky, syn se dobře učí, má velmi dobré výsledky ve slohu, snaží se i psát, ale před rodiči své texty schovává. Neter také píše povídky a dívčí příběhy, je na střední škole, chce studovat práva. ⁸⁵ Paní Dáša B. má také střední školu s maturitou, její sourozenci jsou vyučení. Svým dětem říká, že mají svůj osud ve svých rukou, je jenom na nich, jak s ním naloží. ⁸⁶ Někteří z respondentů si sami už v dospělosti dokončili střední školu, i když je to stálo velké úsilí. Romští asistenti ale potvrzují, že znají rodiny, kde se rodiče o školu svých dětí nezajímají, problém je i v tom, že nevidí perspektivu, že by se mohly uplatnit. Ladislav K. se původně vyučil malířem a natěračem, pracoval pak až do konce osmdesátých let v bytovém podniku. Pak se dokonce pokoušel asi tři roky podnikat, ale moc se mu nedařilo, nakonec toho zanechal a využil nabídky stát se romským asistentem. Brzy se však dozvěděl, že:

„[...] naše vzdělání je dost nízké na to, abysme za několik let třeba uspěli v té práci. A tak mi paní Poláčková řekla, že bych si moh třeba dodělat nějakou střední školu. Takže jsme se dohodli, že já jsem šel nakonec na tu střední školu do Prahy [...], sociální činnost v prostředí etnických minorit [...]. Zpočátku to bylo hrozné, když mi dali diktát, tak jsem dostal pětku [...], ale potom jsem se pustil do toho učení [...], jako maturitní vysvědčení jsem měl samé jedničky [...], manželka se učila tři roky v zemědělské škole v Opavě, potom se pokoušela o takový obor jako já, ale ze zdravotních důvodů toho musela nechat [...]“. ⁸⁷

snažili vytypovat mezi Romy ty, kdo by mohli jako příkladní pracovníci a „úderníci“ být vzorem ostatním, stát se „ideovými vůdci“ jinak „zaostalého obyvatelstva cikánského původu“. Pořádali pro ně politická školení, psali články o jejich úspěších apod. Většina z těchto „vůdců“ ovšem jako takoví vůdci neuspěla, chyběla jim přirozená autorita, někteří z nich dokonce odešli z Ostravska; na druhé straně ovšem také víme, že právě ze skupiny integrovaných Romů (kromě zaměstnanců koksoven, např. i z řad řidičů MHD Ostrava či romských mistrů z vozovny ve Studénce) se v roce 1969 rekrutovala většina zakladatelů a funkcionářů první veřejně uznané romské organizace Svaz Cikánů-Romů. Podrobněji viz Pavelčíková, 2004: 34-35, 104-109.

⁸⁴ Rozhovor L. Skýbové s Vlastou H. (pozn. č. 54/73).

⁸⁵ Rozhovor J. Šedivé s Dášou B. (pozn. č. 12).

⁸⁶ Viz pozn. 84.

⁸⁷ Rozhovor Pavlínou Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. p. č. 13).

Malíř pokojů byl jeden z oborů, na který mohl nastoupit i absolvent zvláštní školy. S jedním takto vyučeným mladíkem jsem se po roce 1990 setkala, byl velmi zručný ve svém oboru, dokonce jezdil s partou kolegů vymalovat byty i do Německa. Práci mu tam zprostředkovala jeho majoritní přítelkyně, která už v té době studovala vysokou školu. Snažil se jí vyrovnat tím, že by svůj obor dostudoval na střední škole s maturitou – narazil ovšem právě na problém, že zvláštní škola jej na takové studium nepřipravila, teorie (základy chemie, fyziky) mu dělala velké potíže, omezené byly i jeho znalosti českého jazyka.⁸⁸

Jak už jsem zmínila, možnosti dosáhnout vyššího vzdělání se začaly reálněji otevírat pro mladé Romy teprve po roce 1989. V době prvních pokusů o vytvoření projektů řešení romské otázky (např. tzv. Bratinkova zpráva z roku 1997) se na pořad dne dostaly otázky tzv. multikulturní výchovy, v nichž právě rozvoj vzdělávání Romů měl hrát rozhodující roli. V současné době už najdeme i v Ostravě několik desítek romských absolventů středních škol i vysokoškoláky (zejména absolventy sociální práce, mezi něž patří např. již několikrát zmiňovaná Lydie Poláčková; sama jsem ve svých romských seminářích vedla již několik velmi schopných romských studentek). Ke studiu se dostávali samozřejmě vlastním přičiněním, ale často i dílem náhody, zvláštního životního osudu.

Tomášův vlastní příběh je zajímavý v několika rovinách. Sám o tom vypráví:

„[...] začalo to tím, že jsme se s rodiči v roce 1989 vrátili na Slovensko, do Jarovnic. Pro mě to bylo velké novum, s ničím podobným jsem se před tím nesetkal, začali tam po mně chtít, abych dodržoval jakási pravidla, třeba abych nechodil večer do vesnice mezi gádže [...]. Já jsem už předtím začal v Ostravě chodit do základní školy, kde se nerozlišovalo, kdo je Rom a kdo „bílý“ [...], a najednou jsem se ocitl ve třídě mezi samými Romy, přístup učitelů k nim byl odlišný [...], můj bratr tam dokonce byl zařazený do zvláštní školy, ale maminka nakonec po domluvě s ředitelem dosáhla toho, aby ho přeřadili [...]. Já jsem nastoupil do druhé třídy a najednou jsem zjistil, že jsem ve srovnání s Ostravou v učení daleko úspěšnější, ty požadavky na romské děti tam byly mnohem menší. A také jsem zjistil, že jsem se od nich lišil, nebyl jsem takové to běžné cikánské dítě [...], najednou v Jarovnicích jsem odcházel pokaždé s jedničkou, byl jsem úspěšný, třeba v recitaci, všichni mi tleskali, no a mně se to brozně líbilo [...] a pomáhal jsem svým spolužákům jako „komunikátor“ – oni mluvili romským dialektem, neuměli slovensky, nerozuměli, co jim učitel vykládal [...], tak jsem dělal jim i učiteli něco jako tlumočníka [...], spolužáci mi říkali „učitelis“, a v 8. třídě už jsem byl „prezidentos“. Žil jsem jakoby v několika světech, asi pro mne bylo důležité, že jsem si pamatoval to ostravské prostředí, kde nebyla v té době taková propast mezi romskými a majoritními dětmi [...]. Rozhodl jsem se pro studium na gymnáziu, jezdil jsem do Prešova,

88 Rozhovor autorky s Romanem R. (*1977), Ostrava 15. 6. 1998.

tam jsem se přihlásil i na univerzitu, studoval jsem jeden semestr. Ale to prostředí v Jarovnicích už mi přestalo vyhovovat, rozhodl jsem se vrátit do Ostravy, k babičce, která žila ve Svinově [...].⁸⁹

Tomáš se pak vrací ve vyprávění ke svým bratrům, kteří byli mladší, Ostravu si nepamatovali, zapadli mezi ostatní děti v Jarovnicích, zkoušeli se sice vyučit, ale většinou toho nechali, nikdo z nich nedosáhl toho, co on sám, ani po návratu rodičů do Ostravy. Výborně se učila jedna z jeho slovenských sester, ale dosud tradičně žijící rodina strýce si nepřála, aby studovala, měla se záhy provdat. Nakonec se Tomášovi podařilo strýce přesvědčit, aby jí umožnili dokončit alespoň střední školu, v současnosti pracuje jako vrchní sestra v nemocnici v Prešově a pomáhá živit rodinu, která stále ještě žije v „lepší části“ jarovnické romské osady.

Ze svého pracoviště znám mladého Roma, který snad zatím ze všech vysokoškoláků romského původu dosáhl největších úspěchů. Začal učit na základní škole v Mariánských Horách a současně dálkově studoval pedagogickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně. Po absolutoriu ještě sedm let učil většinou romské děti na základní škole, dokončil i speciální pedagogiku, pak začal externě vyučovat romštinu na Filozofické fakultě Ostravské univerzity, v současné době už je na plný úvazek na fakultě Pedagogické a úspěšně pokračuje v profesi vysokoškolského učitele, získává granty, publikuje.⁹⁰

Ve své monografii věnující se determinantám hodnotových konstruktů ve vzdělávání romských žáků mj. na základě hromadného průzkumu M. Kaleja uvádí, že v jeho nestandardizovaném dotazníku odpovědělo 53 % rodičů, že si uvědomují nutnost vzdělání, ale mají obavy, zda je jejich potomek zvládne. Sami o sobě říkají, že je nikdo ke vzdělávání nenutil, 32 % uvedlo, že dosáhli vzdělání, jaké považovali za nutné. Funkci asistenta romských žáků považují za velmi potřebnou, 43 % z nich ale zdůrazňuje, že by to měl být Rom (Kaleja, 2013: 39-44). V dalším textu cituje Kaleja Jakoubka (Jakoubek 2004), který soudí, že primární (archetypální) rodina vytváří past chudoby, nepodporuje individualitu, zároveň je ale oporou a sférou bezpečí pro každého svého člena. Totéž potvrzuje řada dalších autorů. Kaleja k tomu dodává, že není legitimní „*simplifikovaně konstatovat, že romští rodiče (vůbec Romové) vzdělání nevnímají jako hodnotu [...], tato teorie je zcela vytržena z kontextu [...], existuje celá řada faktorů, které mají nemalý vliv na budování vzdělání jako hodnoty [...], na konstrukt vzdělání se váží společenské, socioekonomické a jiné zvláštnosti, jež romskou rodinnou výchovu ve vztahu k podpoře vzdělávání provázejí [...].*“ (Kaleja, 2013: 44)

⁸⁹ Rozhovor autorky s Tomášem K. (pozn. č. 23).

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ John, 2000.

Naše předcházející výzkumy,⁹¹ opakované v prostředí ostravských Vítkovic v letech 1996 až 1999, naznačovaly, že hodnota školní výchovy v očích romských rodičů v devadesátých letech postupně stoupala. Na přelomu tisíciletí už ji kladně posuzovalo více než 50 % respondentů. Zároveň však uváděli, že se vyskytují nové problémy, které komplikují možnost vzdělávání jejich vlastních potomků. Na prvním místě je to neochota zaměstnavatelů přijímat i vzdělané Romy do pracovního poměru, paušální posuzování romských uchazečů o práci jako méně schopných a pilných, než jsou příslušníci majority, a řada dalších předsudků. Vzdělávání se také prodražuje, mnohé rodiny nemají prostředky pro zabezpečení učebních pomůcek pro děti, dopravu do školy apod. (John, 1998, 2000). Přesto např. současní romští asistenti podporují své děti ve snaze po zvýšení kvalifikace. Dcera paní Zdeňky B. studuje dálkově v Brně sociální pedagogiku, jeden syn už je podle jejího svědectví hotový inženýr, „...druhý pracuje v Hyundai jako „team leader“, on je takový tvrdohlavý, je vyučený, ale nechtěl studovat, no, nechce si dodělat maturitu [...]“.⁹² Zlata S. vystudovala střední školu, po maturitě jela k sestře do Anglie, tam se naučila celkem dobře anglicky, ráda by pokračovala ve vzdělávání. Myslí si, že to je pro Romy nejdůležitější, uvádí jako příklad svou kamarádku, jejíž otec byl stolař, ale podporoval její dálkové studium, teď dělá asistentku.⁹³ Zajímavý je i názor a zkušenosti pana Ladislava K.: „[...] moje děti také chtěli dát do zvláštní školy, ale já jsem nesouhlasil, protestovali jsme, my také máme základní školu a chceme to pro své děti. Některým rodičům to je ale i trochu jedno, myslí si, že stejně je gadžové mezi sebe nevezmou [...]“.⁹⁴

Závěrem

Jak už jsem v úvodu konstatovala, není možno považovat předkládaný text za uzavření rozsáhlého výzkumu, zahájeného v roce 2010, na nějž navazují další etapy v současné době. Přesto se domnívám, že lze už na základě této předběžné analýzy vyslovit několik dílčích závěrů (v některých případech samozřejmě hypotetických) o „možnostech a mezích“ integrace Romů. Výzkumný projekt sleduje v několika tematických celcích především proměny tradiční romské kultury v průmyslovém městě pomocí metody orální historie, tedy pohledem „zevnitř“ minoritního společenství. Použité metodické postupy se zaměřily především na terénní výzkum v prostředí reprezentantů usedlých romských skupin (romských asistentů, pracovníků neziskových organizací, absolventů vyšších stupňů vzdělání). Část uváděných informací však pochází i z dalších romských sociálních sku-

92 Rozhovor J. Knejpa se Zdeňkou B. (pozn. č. 11).

93 Rozhovor M. Majovské se Zlatou S. (pozn. č. 48).

94 Rozhovor P. Nováčkové s Ladislavem K. (pozn. č. 13).

pin – s výjimkou olšských (dříve kočovných) Romů, v jejichž prostředí je velmi obtížné metodu uplatnit.

Výzkum se zaměřil např. na výchozí lokality, jejich vnímání a vývoj vztahů k původnímu slovenskému prostředí. Výsledky ukazují, že vztahy k příbuzným, kteří zůstali na Slovensku, se až na výjimky postupně rozvolňují, ostravští narátoři dnes již často neudržují pravidelný a přímý styk ani s dalšími členy širokého příbuzenstva žijícími v jiných oblastech českých zemí či dokonce v zahraničí. Dalším předmětem zájmu byly proměny tradiční rodiny a používané sňatkové strategie. Toto téma je složité, závěry učiněné na základě výzkumů v Ostravě a okolí nelze zatím podle mého názoru zobecňovat. Prozatím pouze naznačují, že i v této oblasti prostředí průmyslového města výrazně narušilo soudržnost tradiční široké rodiny usedlého romského obyvatelstva (např. přijetí nových přistěhovalců do bytů dnes již vesměs nukleárních rodin, smíšené sňatky či partnerské soužití apod.) Ani dodržování tradic a současný duchovní život ostravských Romů jsme jistě zatím nedokázali zachytit v celé jeho složitosti, mimo jiné proto, že je to oblast velmi individuální a intimní. Je však možno říci, že zejména zvyklosti spojené s narozením dítěte, úmrtím či velkými rodinnými oslavami dosud hrají i ve městě významnou roli, i když se někdy omezují již jen na některé symbolické akty. Problém vztahu romské rodiny ke vzdělání a ke školní výchově patří k oblastem, kde panuje snad nejvíce stereotypů ze strany majority, a zasluhoval by také hlubší a podrobnější analýzu. Mimo jiné je zřejmé, že romská rodina je ve svém vztahu ke školnímu vzdělávání limitována stále více překážkami, souvisejícími s jejím sociálním statusem, možnostmi uplatnění dosaženého vzdělání, postojem pedagogů a rodičů neromských dětí k romským spolužákům.

Dosavadní výsledky výzkumu samozřejmě nezachycují řadu dalších významných součástí proměn romského společenství, možností a mezí jeho integrace do současné české společnosti. Nezabývají se např. velmi zajímavým tématem vztahu Romů k práci, otázkami intraetnických vztahů, citlivým problémem romské kriminality, který patří k dalším rozšířeným stereotypům. Závěrem k uváděné studii tedy lze konstatovat především skutečnost, že před naší současnou romistikou zůstává stále velké množství výzkumných úkolů, jimž by měla věnovat pozornost.

Literatura

- BUDILOVÁ, Lenka, JAKOUBEK, Marek, (eds.). 2009. *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro výzkum demokracie a kultury. ISBN 978-80-7325-178-9.
- ČERNÝ, Rostislav. 2001. *Romové v Mariánských Horách a v Hulvákách*. Rkp, diplomové práce katedry historie FF Ostravské univerzity. Ostrava: OU. Tamtéž viz: Příloha č. A 1.
- DAVIDOVÁ, Eva. 1970. *Cikánské (romské) etnikum v Ostravě I, II. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském prostředí*. Ostrava-Praha: Sociologický ústav ČSAV. Rkp. v osobním archivu autorky.
- DAVIDOVÁ, Eva. 1995. *Cesty Romů. Romano drom 1945–1989*. Olomouc: Univerzita Palackého. ISBN 80-7067-533-8.
- DAVIDOVÁ, Eva, a kol. 2010. *Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů v České a Slovenské republice*. Praha: Triton. ISBN 978-80-7387-48-5.
- HAIŠMAN, Tomáš, MATĚJOVÁ, Vlasta. 1988. Přehled dosavadních výzkumů k tématu „Cikáni v průmyslovém městě. Část 1. Zpravodaj KSVIEF. (rkp.) Praha: Ústav etnologie a folkloristiky ČSAV.
- HAJSKÁ, Markéta, 2004. Kmotrovství v kultuře romských osad. In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.). *Romové, Kulturologické etudy*. Plzeň. Nakl. Aleš Čeněk, s. 252-273. ISBN 80-86473-83-X.
- HAJSKÁ, Markéta, PODUŠKA, Ondřej. 2004. *Sociálně vyloučená lokalita Bohdálék*. Rkp. závěrečné zprávy z výzkumu. V osobním archivu autorky.
- HERNOVÁ, Šárka. 1992. *Současné vztahy obyvatel Ostravy vůči obyvatelům jiných národností vůbec, k Romům zvláště*. Rkp. výzkumné zprávy. Ostrava: Magistrát města Ostravy, v osobním archivu autorky.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 2013. Ze vzpomínek pamětníků. Tony Lagryn, díl čtvrtý. *Romano hangos* č. 6, s. 6. Ministerstvo kultury ČR, č. E-8154.
- HRADEČNÝ, Pavel. 2000. Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948-1954). *Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*, sv. 6. Praha: ÚSD AV ČR. ISBN 80-7285-003-2.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999. Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství. In: (kol.) *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, s. 115-136. ISBN 80-902260-7-8.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). 2005. *Po židech Cikáni I*. Praha: Triáda, ISBN 80-861-38-14-3.
- JAKOUBEK, Marek. 2004. *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub. ISBN 80-86140-21-0.
- JOHN, Vojtěch. 1998. *Socializace romské mládeže v Ostravě*. Rkp diplomové práce PdF Ostravské univerzity. Ostrava: OU. V osobním archivu autorky.
- JOHN, Vojtěch. 2000. *Výsledky sociologického výzkumu romských rodin v Ostravě*

- Vítkovcích 1999–2000*. Rkp. výzkumné zprávy – dílčí výstup projektu GAČR 0390-1999. V osobním archivu autorky.
- KALEJA, Martin. 2009. Psychosociální paradigmaty romské rodiny aneb to, co ještě o romské rodině nevíme. In: Kaleja, M., Knejp, J. (eds.) *Mluvíme o Romech. Aven vakeras pal o Roma*. Ostrava: Ostravská univerzita, s. 101-108. ISBN 978-80-7368-708-3.
- KALEJA, Martin. 2012 (ed.) *Romové – otázky a odpovědi v českém a slovenském kontextu*. Ostrava. Ostravská univerzita. ISBN 978-80-7464-175-6.
- KALEJA, Martin. 2013. *Determinanty hodnotových konstruktů ve vzdělávání romských žáků základních škol*. Ostrava: Ostravská univerzita. ISBN 978-80-7464-233-3.
- KNEJP, Jan. 2010. *Vybrané historické aspekty procesu integrace romského obyvatelstva Ostravy na příkladu konkrétní příbuzenské skupiny*. Rkp. výzkumné zprávy, Ostrava. V osobním archivu autorky.
- LACKOVÁ, Elena. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda. ISBN 80-901861-8-1.
- LUKÁŠOVÁ, Miluna. 1989. *Romové včera, dnes a zítra?* Rkp. zprávy sociální referentky ObvNV Ostrava-Jih. V osobním archivu autorky.
- MIOVSKÝ, Michal. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. ISBN 80-247-1362-4.
- MUSIL, Aleš. 2013. *Projekt podporovaného bydlení určeného romským rodinám obhroženým sociální exkluzí v optice jeho klientů a pracovníků sociální sféry*. Rkp rigorózní práce katedry psychologie FF Ostravské univerzity. Ostrava: OU. V osobním archivu autorky.
- MUSILOVÁ, Dana. 1995, 1998, 1999. *Životní příběhy ročníku 1924. Lidský osud v dějinách 20. století*. Díl I-III. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. (interní tisky, bez ISBN).
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1999. *Romské obyvatelstvo na Ostravsku v letech 1945–1975*. Ostrava: Repronis. ISBN 80-7042-538-5.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2001. Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých let. In: *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha. Historický ústav AV ČR, s. 425-444. ISBN 80-7286-030-5.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Sešity ÚSD AV ČR 12, Praha 2004: ÚSD AV ČR, s. 86-94. ISBN 80-86621-07-3.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2008. Proměny romské kultury v průmyslovém městě. In: Jakoubek, M., Budilová, L. (eds.), *Romové a Cikáni neznámí a známí*. Voznice: Leda, s. 64-82. ISBN 978-80-335-119-9.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 1999. Giňa, Josef. In: *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, sešit XII, Ostrava: Repronis, s. 10-11, ISBN 80-7042-834-2.

- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2010a: Několik poznámek k proměnám identity spojeným s příběhy českých a slovenských Romů ve 20. století. In *Romano džani-ben*, 2/2010, s. 71-95. ISSN 1210-8545.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina a kol. 2010b. *Přepis nahrávek workshopu k výzkumnému projektu SGS „Historické aspekty procesu integrace romského obyvatelstva Ostravy“*. Ostrava: Katedra historie FF OU (rkp. bez ISBN).
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2011. The possible Use of the Oral History Method in the Study of Everyday Life. In *Words and Silences*. roč. 2011, sv. 16, s. 92-97. ISSN 2222-4181.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2014. Problematyka przestępczości Romów w Czechach w latach 1950-1989 z punktu widzenia reżimu komunistycznego. In: Szyszlak, E., Szyszlak T. (eds.) *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego*. Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej Prom, Centrum Badań Partnerstwa Wschodniego, s. 13-37. ISBN 978-83-932556-2-7.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina, PAVELČÍK, Jiří. 2001. Myths of the Czech Gypsies. In *Asian Folklore Studies*, Nagoya, Japan, Volume LX-1, s. 22-30. ISSN 0385-2342.
- POLÁČKOVÁ, Lydie, DAVIDOVÁ, Eva. 2010. Případová studie k rozdílnostem chápání kvality života u olšských a slovenských Romů – Ostrava. In: Davidová, Eva a kol.: *Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů v České a Slovenské republice*. Praha: Triton (studie je vložena na nestránkovaném CD). ISBN 978-80-7387-428-5.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ZÁVODSKÁ, Milada, ZAPLETAL, Tomáš. 2010. *Výzkum romského osidlování Brna 1945-73*. Praha: Ústav dějin jižní a centrální Asie, Seminář romistiky, FF Univerzity Karlovy, Praha. Rkp. výzkumné zprávy. Dostupné z: www.romistika.eu
- VANĚK, Miroslav a kol. 2003. *Orální historie*. Metodické a technické postupy. Olomouc: FF UP (skriptum, bez ISBN).
- VANĚK, Miroslav. 2004. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 80-285-045-8.
- VANĚK, Miroslav a kol. 2007. *Naslouchat hlasům paměti*. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.